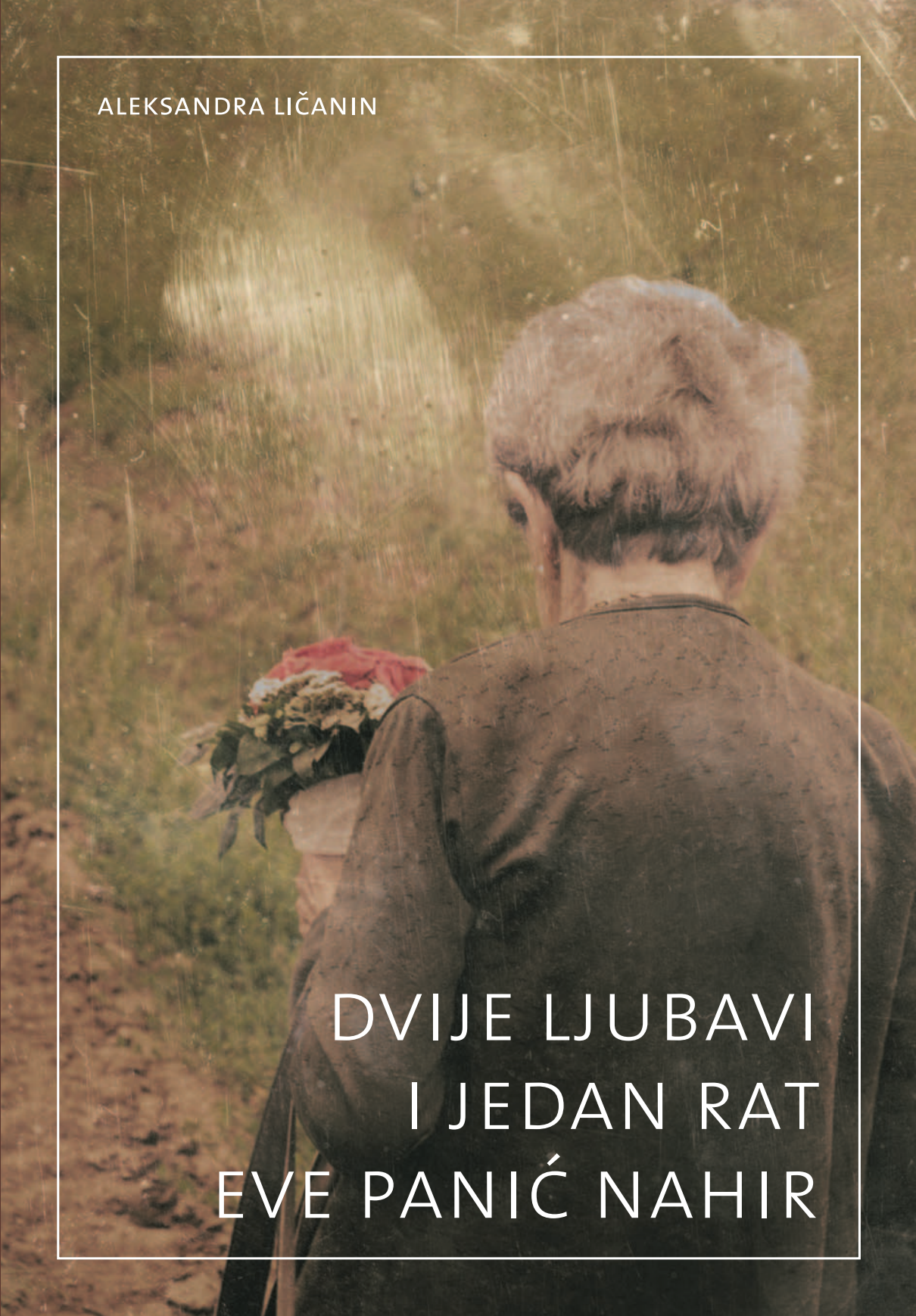

ALEKSANDRA LIČANIN

DVIJE LJUBAVI
I JEDAN RAT
EVE PANIĆ NAHIR

Aleksandra Ličanin rođena je u Zagrebu 1973. godine. U Čakovcu je odrastala, stekla osnovno i srednjoškolsko obrazovanje, diplomirala je Marketing na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta "Josip J. Strossmayer" u Osijeku.

Bila je urednica programa čakovečkog Radija 1 do 2000. godine, kada prelazi u lokalni tjednik Međimurje u kojem radi kao novinarka i kolumnistica. Javnost je poznaje po angažiranim tekstovima i društvenoj aktivnosti u nevladinim organizacijama i tijelima lokalne uprave, kao moderatoricu književnih večeri, javnih programa, okruglih stolova i tribina.

Bila je članica i tajnica Lions kluba Zrinski Čakovec i Inner Wheel kluba Čakovec, Udruge za ljudska prava i nenasilje Zora, ambasadorica dobre volje Udruge za autizam Pogled, a osobito zapažen angažman imala je u Povjerenstvu za ravnopravnost spolova Međimurske županije.

U svom radu primarno je zainteresirana za praćenje obrazovanja, kulture, ljudskih prava i medija.

Dvije ljubavi i jedan rat Eve Panić Nahir njezin je prvijenac, ne i posljednji pisani izričaj unutar korica.

Cijena 100,00 kn

Aleksandra Ličanin
Dvije ljubavi i jedan rat Eve Panić Nahir

Nakladnik

mh

maticahrvatska

Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu

Sunakladnik

Židovska općina Čakovec

Čakovec, 2015.

Aleksandra Ličanin
Dvije ljubavi i jedan rat Eve Panić Nahir

Knjižnica Ogranka Matice hrvatske u Čakovcu
Knjiga 49 (63)

Urednici
Andrej Pal
Ivan Pranjić

Recenzent
Kristian Novak

Lektor
Ivan Pranjić

Prijevod na engleski jezik
Marija Miščančuk

Prijevod recenzije na engleski jezik
Dragica Vugrin

Lektorica engleske verzije
Sofija Fruk

Fotografija na naslovnici
Dane Ilić

Grafičko oblikovanje
Boris Lisjak, Dvije lije d.o.o.

Tisak
ZRINSKI d.d.

Knjiga je tiskana uz potporu Međimurske županije,
Grada Čakovca i tvrtke Zrinski d.d.

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 896499
ISBN 978-953-6138-54-8

ALEKSANDRA LIČANIN

Dvije ljubavi i jedan rat
EVE PANIĆ NAHIR

Nakladnik

mh

maticahrvatska

Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu

Sunakladnik

Židovska općina Čakovec

Čakovec, 2015.

*Sjećam se tog prijepodneva
kad su mi odveli majku, kao danas.
Još sam molila Miomu da ne pojedemo sve
jer moramo ostaviti nešto mami,
da ruča kad se vrati.
Naravno, nije se vratila.*

TIJANA WAGES

Sadržaj

<i>Predgovor</i>	7
<i>Uvod</i>	8
<i>I. Eva Kelemen</i>	11
<i>II. Eva Panić</i>	20
<i>III. Sveti Grgur - Goli Otok</i>	39
<i>IV. Eva Panić Nahir</i>	58
<i>Sažetak</i>	80
<i>Pogovor</i>	81
<i>Recenzija: Trebali su se boriti</i>	82

*Nikada u životu nisam otišla vidjeti
Auschwitz. Mene to uopće ne zanima.
Znate zašto?*

*Jer nisam smatrala da ljudi trebaju šutke i
poniženi otići u logore, već sam bila uvjerena
da se moraju ići boriti.*

EVA PANIĆ NAHIR

Ovo je priča o Evi Panić Nahir r. Kelemen.

Eva je prošla kroz, za većinu nas, bezizlazne situacije kroz koje je samo ojačala i stekla ogromno životno iskustvo.

Život je prema Evi bio i više nego surov, a rečenica koju danas od nje čujemo „Ja sam dobro.” govori kako je pronašla mir i smirenje.

Njen današnji životni moto: „Ne postoje dobri i loši narodi, već samo dobre i loše osobe.” dokazuje da živi život ispunjen tolerancijom i ljubavi.

Hvala Aleksandri koja je u Evi našla inspiraciju i razgovore s njom pretočila u knjigu, koja ostaje kao zalag za budućnost.

Hvala prof. Pranjiću na stručnoj pomoći i sugestijama.

Hvala Matici hrvatskoj na ponovno uspješnoj suradnji.

Hvala Gradu Čakovcu i Međimurskoj županiji koje su pomogle izdavanje ove knjige.

Andrej Pal, dr. med.
Predsjednik Židovske općine Čakovec

Na nagovor predsjednika Židovske općine Čakovec, doktora Andreja Pala i moga gimnazijskog profesora Ivana Pranjica, postala sam dijelom životne priče Eve Panić Nahir, rođene Kelemen. Bila sam joj sugovornicom u dugim razgovorima tijekom 2012. i 2014. godine koji su prerasli u ovaj životopis. Pred vašim je kritičkim okom, ali ako se si u čemu smijem založiti za njega onda je to činjenica da ima stanovitu trodimenzionalnost. Pisan je, naime, trima ženskim rukopisima; Evinim, Tijaninim (Evina kći) i mojim.

Puno sam naučila uz Evu. Prije svega, još sam više zavoљjela mjesto u kojemu sam stasala. Čakovec je grad bogate povijesti, poprište mnogih ljudskih tragedija, ali i ljubavi. Eva je o njemu svjedočila na jedinstven način. Između dva svjetska rata u njezinim je sjećanjima to grad europskog ozračja. Lijepo je bilo slušati ovu nena-metljivu, iskrenu i izvanredno lucidnu damu u čijem društvu vrijeme naprosto leti. Kada govori o svome prvom mužu Radoslavu Paniću, kao da piše roman. Oslobođajuće je spoznati da je takva ljubav postojala u realnom svijetu, da se rasplamsavala tu, na mjestima koja i mi volimo. Ona ju je i povela iz rodnog Čakovca, spasila joj život, dala mu smisao. U vihoru Drugoga svjetskog rata odvela ju je u špijunski svijet, a kasnije u zatvor i Ženski logor na otoku Sveti Grgur.

Nije ovu izuzetnu osobu vrijedilo upoznati samo zbog njezina nevjerojatnog životnog puta, već i zbog karaktera, životnog stila, humanosti, zbog vrhunske jednostavnosti s kojom tvrdi: „I u skromnosti se može vrlo dobro živjeti”. Rođena je u bogatoj obitelji. Nakon životne kalvarije prati ju krajnje siromaštvo, potom opet živi građanski solidno te, na kraju, potpuno smireno u kibučkoj socijalnoj jednakosti. Ovu knjigu nisam pisala s nakanom da iznesem puku faktografiju. Željela sam da čitateljstvo upozna Evu kao osobu. U tome mi je pomogla i njezina kći Tijana Wages, kojoj od srca zahvaljujem. Prije svih, gotov su tekst čitali moja majka i još jedna osoba. Žao mi je što to nije mogao učiniti i moj otac. Volio je pisanu riječ, naročito povijest, imao bi što reći. No, odabrala sam ovaj dvojac zato jer sam im, svakome na svoj način, draga, ali su tome usprkos spram mene vrlo kritični. Kad znate od koga dolazi, kritika je uvijek smjernica.

Za ovaj predgovor citirat ću komentar: „Sviđa mi se dio u kojem se realno opisuje Sveti Grgur i razlozi zbog kojih je Eva tamo zaglavila. To je bila jugoslavenska realnost, sumrak komunizma. I nekad i danas, ljudi grade karijere na tuđim leđima.

Zadivljujuće je da jedna Židovka čiji su roditelji završili u Auschwitzu, dio obitelji u Jasenovcu, a ona sama na Svetom Grguru, i danas smatra da je komunizam kao ideja dobar”.

Eva uvijek ima nokte nalakirane crveno, iz kuće ne izlazi bez osnovne šminke, pazi što i koliko jede. Zato i jest prošlog proljeća u Čakovcu silazila niz stubište sigurno poput vjeverice, ostavljajući mene koja sam joj nudila prostor uz rukohvat - bez riječi. Uz nju, iznenađenjima nema kraja. Zahvaljujem joj na svim susretima u kojima je osigurala duge sate za naše razgovore, na dobroti, na brojnim prepiskama elektronskom poštom (da, da, Skype i mail su stalno upaljeni), na ustupljenim privatnim fotografijama i dokumentima, na razotkrivanju svijeta kojeg mnogi ne poznaju.

Pisanje ovih stranica otvorilo mi je brojne nove spoznaje, u život dovelo ljude koje vjerojatno ne bih srela, a onima koje poznajem dalo još jednu dimenziju. Pred publikom je moj prvi autorski rad koji se zove knjigom. Svaki put kad ga uzmem u ruke, nešto bih promijenila, no važnije od mojih intervencija je ozračje koje su Evine priče ostavile. Tijana mi je u jednoj od prepiski, a sve su bile na hrvatskom osim rijetkih na engleskom kad mi se obraćala osobno, napisala: „No need to change anything - your text is perfect. Each time and place has it's pluses and minuses. No place is perfect”. (Nema potrebe za promjenama, tvoj tekst je odličan. Svako vrijeme i mjesto ima svoje plusve i minuse. Nijedno mjesto nije idealno.) Zahvaljujem Andreju Palu na svakoj pomoći koju mi je pružio i slobodi koju mi je kao autorici dao. Također, osjećam zahvalnost prema Ivanu Pranjiću za svaku lijepu riječ kojom me ohrabrio i Kristianu Novaku koji je bez razmišljanja izrazio spremnost da napiše recenziju. Hvala Mariji Miščančuk koja u prijevodu teksta na engleski jezik ništa nije prepuštala slučaju pa je tražila pojašnjenja mojih eventualnih dvosmislenosti, a tu je i kolega Dane Ilić s RTS-a u Beogradu. Hvala njima i mojem kritičarskom dvojcu.

... i svakome tko uzme ovu knjigu u ruke.

23. prosinca 2014.
Aleksandra Ličanin

Tko se boji siromaštva, nije dostojan izobilja.
(François Marie Arouet poznatiji kao Voltaire)

I. Eva KELEMEN

Ema

Ema Kohn radila je kao glavna knjigovotkinja u jednoj od najboljih trgovačkih radnji Nagykanizse. Birane tkanine i svila, obuća i odjeća za kojom su mađarske dame i gospoda žudjela, pristizali su iz europskih modnih meka. Bio je konac 1904. godine kada je predvidivu svakodnevicu suzdržano ljubazne Eme, nepovratno promijenio njezin poslodavac.

Ponudio joj je samostalno vođenje trgovine u gradu u kojemu takva ponuda još nije postojala. Doduše, ne baš potpuno samostalno.

- *Gospođice Ema (stotinu i deset godina kasnije, priča njezina kći Eva), ako se želite udati za našeg novog službenika Belu Kelemena, ja ću Vam dati robu da otvorite trgovinu u drugom gradu, u Čakovcu. Tako je poslodavac rekao mojoj majci i naveo ju na drugačije promišljanje budućnosti. Bilo joj je 27 godina, živjela je s roditeljima koji nisu imali za miraz jer joj je otac poslao trojicu braće u Budimpeštu na studij. Bez poputbine za brak Židovka se nije mogla vjenčati. Jako je dvoumila, ali na kraju, ipak, odlučila se udati za moga oca. Dogovoreni brakovi u ono vrijeme nisu bili ništa neobično. Znaite, to nije bio najbolji život. Tata je bio strašno strog, a mama je uvijek drhtala za nas djecu* - govori Eva Panić Nahir, rođena Kelemen, o ispreplitanju okolnosti koje su 1905. godine dovele bračni par Emu i Belu Kelemena u Čakovec.

Obiteljska kuća Kelemenovih u srcu Čakovca, s trgovinom u prizemlju, na početku 20. stoljeća. Danas je to Ulica kralja Tomislava s kućnim brojem 5.

Eva Kelemen rođena je 3. kolovoza 1918. u Čakovcu, u obiteljskoj kući u Ulici kralja Petra. Danas je to Ulica kralja Tomislava, kućni broj 5, u srcu grada. Suvremenici zgradu prepoznaju kao poslovnicu Zagrebačke banke u prizemnom dijelu i stambeni prostor na katu. I prije više od stoljeća bilo je jednako tako - dolje poslovni, a gore prostor za stanovanje.

Ostakljeni izlozi privlačili su svojim dimenzijama i neodoljivim sadržajem - od austrijskih cipela i u Francuskoj obrađene svile, do talijanskih tkanina i njemačkih odijela. Bela, rodom iz Kaposvara, trgovinu je vodio znalački, čvrsto, brinući da uredski dio posla bude do detalja razrađen. Ema je svojom toplinom oplemenjivala kontakte s kupcima koji su ju voljeli i poštovali.

- Radnja nam je bila vrlo otmjena. Kod nas se kupovala najkvalitetnija odjeća, obuća i tkanine. Ništa nije bilo domaće proizvodnje, sve je stizalo iz inozemstva. Mogu reći da smo bili imućni. Živjeli smo u krasnom stanu s puno posluge, kuharicom, sobaricom, slugom. Kuću je zimi grijalo šest kamina. Jako smo lijepo živjeli u materijalnom smislu, no djetinjstvo je obilježila očeva strogoća. Dobivale smo puno batina. Ništa mi nije od

Eva Panić Nahir rođena Kelemen ispred svoje rodne kuće i nekadašnje obiteljske trgovine 2012. godine. Danas je u prizemlju poslovnica Zagrebačke banke, a na katu privatni stan.

tih batina, ali sestre i ja smo se oca jako bojale. U kući smo govorili mađarski i njemački, roditelji nisu znali druge jezike. Konačno, Čakovec je do 1918. godine bio mađarski pa to za našu obitelj nije bilo neobično - prisjeća se Eva djetinjstva.

Imala je sestre Žužu, rođenu 1908. i Klaru koja je svijet ugledala 1910. godine. Tužna je bila 1914. za Kelemenove, mrtvorođena je Katinka. Pupčana vrpca omotala joj se oko vrata. Kada je rodila Evu, Emi Kelemen bilo je punih 40 godina.

Az újszülött					Születési			anyakönyv.			
Folyó száma	neve	születésnek ideje év, hó, nap	nem férfi vagy nő	szülőknek megjelölt társaság a születésnek helye	Az atya neve, illés vagy foglalkozás és születésnek helye	Az anya család és egyéni neve és születésnek helye	A szülők lakása és a gyermek születésének helye	A baba neve	Függelék a körülmények néve és a körülmények napja	Leányoknál az elnevezés napja	A korú állás vagy az.
2.	Kelemen Eva	1918 augusztus 3.	nő	Kelemen Béla Nincskesi Čakovec	Kohu Emma Čakovec			Spitzer Bernáth			

Iz Matične knjige Židova - Židovske općine Čakovec, matičnog područja Čakovec

Plavi anđeo čuvar

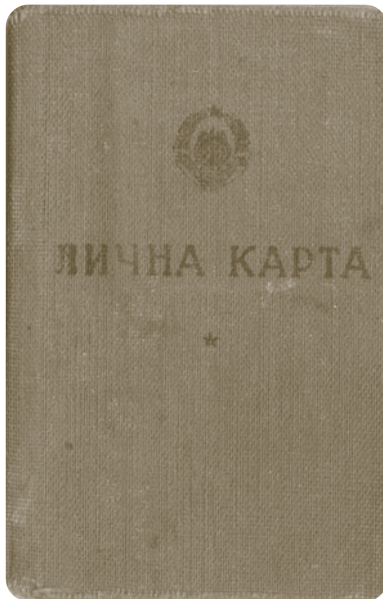
Niska, sićušna, bujne crne kose, s tek navršenih šest godina, Eva Kelemen je 1924. pošla u školu. Baš kao u obitelji i u razredu je bila najmlađa i najmanja. Počela je učiti hrvatski jezik.

- Učiteljica Evica Potočnjak bila je prijateljica mojih roditelja i kada je započinjala s novom generacijom prvašića, rekla je mojima neka me upišu. Škola je bila u ulici koja je vodila prema vojarni. S jedne strane bila je Osnovna, a s druge Građanska i trgovačka škola. Znam da je danas tamo Pučko otvoreno učilište. Bila sam najmanja u razredu, a jedna visoka djevojčica, plave kose, obećala je da će me čuvati. Do kraja njezinog života, ostala je moja najbolja prijateljica. Zvala se Jagoda Rotanić. Njezin je otac bio direktor Prve hrvatske štedionice. Stanovali su u Ulici kralja Petra kao i ja, blizu crkve¹. Rotanićevi su u Štrigovi imali vinograd i vikendicu pa bih dio ljeta provodila tamo s Jagodom. Odvezli bi nas fjakerom. Znete kako je, ona je bila kći direktora banke, sve je bilo hoch.

Eva se sjeća da je svakog dana „uzimala Jagodu usput do škole” te kako su nakon nastave pratile svoje prijatelje do željezničke postaje koja je bila tik do vojarnje. Tamo bi stajao *Lendavec* koji je vozio put Vratišince, Murskog Središća i Lendave. Danas se na tom mjestu ne zaustavlja.

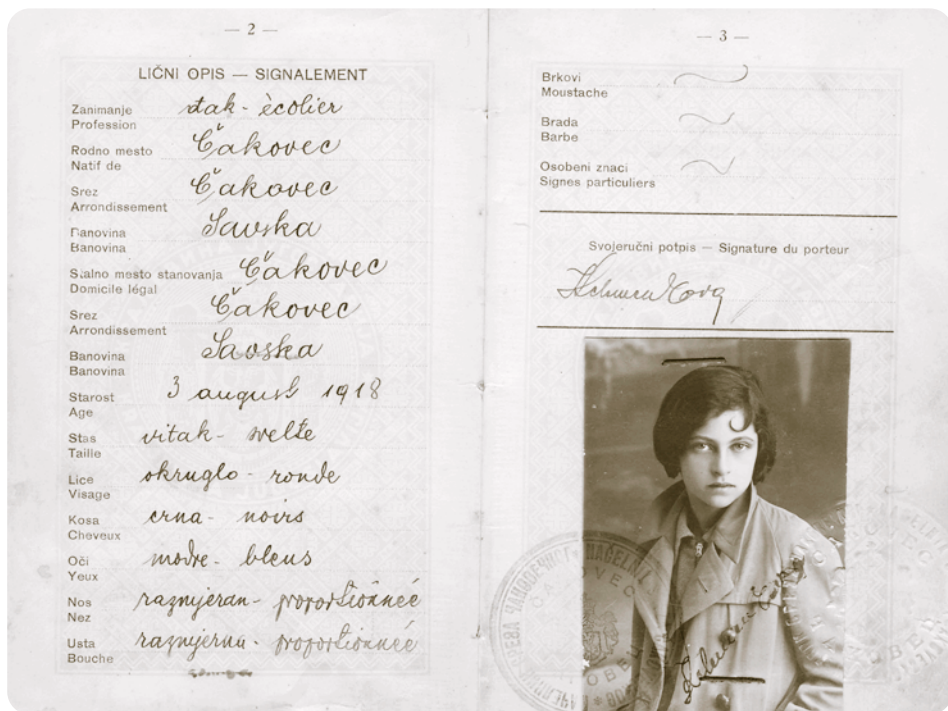
Eva Kelemen završila je Trgovačku školu i još kao djevojka ušla u mjesnu cionističku² organizaciju. Nešto kasnije, s brojnim prijateljima i znancima iz nje je istupila.

- Kad su Nijemci ušli u Austriju, Čakovec je bio pun izbjeglica, uglavnom Židova. Svi smo izašli iz plavo-bijelog cionističkog, da nas ne bi pitali jesmo li Židovi ili Cigani? Najbolji prijatelj bio mi je Mirko Weiss, imao je još dvojicu braće, a majka im je bila udovica. Sjećam se dobro da je

¹ U zgradi današnje Uprave Grada Čakovca, Kralja Tomislava 15.

² Cionizam je izraz Nathana Birnbauma iz 1885. godine, a podrazumijeva političke i nacionalne težnje Židova da stvore državu Izrael. Danas je to politički pokret.

Korice i sadržaj osobne iskaznice Eve Kelemen

udvarao Boži Glogovec, a s njom injezinom sestrom Vjerom bila sam vrlo bliska. Mirko je u veljači 1940. godine bio kod mene u Beogradu i rekao mi da ide u Makedoniju, na skijanje. Zapravo je išao po upute o tome što će se činiti ako okupatori uđu u zemlju. Poginuo je u Bosni, nagazivši na minu. Njegov brat Miki stradao je kao partizan 1941. u Zagorju. Bilo mu je samo šesnaest godina. Sestre Glogovec odselile su u Zagreb. Otišli su mnogi, a mi koji smo ostali postali smo ljevičari. Moja Jagoda je s roditeljima preselila u Varaždin. Vidale smo se nedjeljom. Sretala bih se s njom i nakon rata, uvijek kad sam navraćala k sestri Klari u Lendavu. Do posljednjeg Jagodinog dana bile smo u kontaktu, a kada sam u Čakovcu posjetim njezinog sina Zlatana Milića koji živi u Varaždinu. To me neopisivo raduje.

Bela Kelemen nije znao da mu je kći napustila cionističku ideologiju i postala ljevičarka. Majka Ema je to znala kao i svaki kćerin ideal. Podržavala ju je. Eva je i svoga momka uvela u to društvo, pa su ona i Radoslav Panić stekli duboka socijalistička uvjerenja.

Pred završetak Trgovačke škole, na plesnjaku, nakon jedne školske priredbe bio je, i do danas nesumnjivo ostao, sudbinski dan za Evu Kelemen. Upoznala je potporučnika Radoslava Panića koji je bio postavljen u čakovečkom 8. konjičkom puku. Pet godina kasnije, on će postati njezin muž, no neka ne zavara jednostavnost ove konstatacije. U njezinu je sadržaju puno proživljenih izazova na koje su Eva i Rade odgovorili.

Iz brojnih susreta s Evom Nahir 2012. i 2014. godine spoznajem da je Radoslav Panić njezina najdraža tema. Sjećanja na njega u njoj su do danas jednako snažna, a u srcu je doživljaj impresivno emotivan.

- *Upoznali smo se na plesu, jedne subote, 7. ožujka 1936. Rade je bio vojni časnik u Čakovcu, rodom iz Kruševice u Srbiji. Kad sam došla kući te večeri, rekla sam majci: „Večeras sam upoznala dečka za kojeg ću se udati. On će biti moj partner u životu”. Naravno da je majka bila iznenađena. Pitala me što ja to sanjam, ali objasnila sam joj da je on, naprosto, čovjek za mene. Pola mjesečne plaće slao je svojim roditeljima da sagrađe kuću, jer su živjeli u „čakmari”, kolibi od blata i slame sa zemljanim podom, u kojoj su spavali poredani jedan do drugog. Meni se jako sviđao način na koji živi, kako je okrenut obitelji i kako je prvi u selu otišao u školu. Jedini je Rade u obitelji bio školovan, a do škole je išao šumom, šest kilometara.*

Narednih pet godina Radoslav Panić će za Evina oca biti tajna. Dok je Bela Kelemen svake večeri kartao preferans u Kavani Royal³, Rade, Eva i njezina majka Ema odlazili su u šetnju. Iako su prvi susret dogovorili nasamo, mladom se paru ispriječila sama Ema Kelemen.

- *Rade me pitao što radim sutradan? Rekla sam mu da svake nedjelje idem prijateljici Jagodi Rotanić u Varaždin, a da se vraćam vlakom u sedam navečer. Čekao me na kolodvoru, malo podalje od ulaza, ispod jednog kestena, ali čekala me i mama. Pitala sam zašto je došla, jer ona me nikada nije dočekivala s vlaka, a ona je rekla da je neprikladno da hodam sama s mladićem. Ma što? Dosjetila se da sam joj odmah u subotu ispričala kako me Panić pitao što radim sutradan?*

³ Današnja Gradska kavana.

Večernje kartanje Bele Kelemena u Royalu, značilo je slobodne sate za sve ostale u obitelji. Eva svoju majku nije željela ostavljati samu kod kuće, što je odmah i rekla svom mladiću.

- Rade je rekao da možemo i sve troje u šetnju. Tako smo svake večeri šetali kraj Trikotaže braće Graner⁴, pa šetalištem uz koje su bile klupe, sve do Željezničkog kolodvora. To smo zvali „peški put”. Zovete li i danas tako tu dionicu? Morate znati da moja majka uopće nije govorila hrvatski i da sam svaku izgovorenu rečenicu morala prevoditi, jer su oboje stalno pitali - što je rekao, što je rekla? Pet godina smo se tako viđali, pet godina sam prevodila razgovore tijekom šetnje, čekajući da moj mladić napuni 26 godina i stekne pravo ženidbe. Kad je to vrijeme došlo, 1940. godine, na snagu je stupio zakon prema kojem se časnici nisu smjeli ženiti Židovkama.

Čakovec, lipanj 2012.

Eva Panić Nahir: Kad sam svog muža upoznala na plesu, pričao mi je da je iz vrlo siromašne obitelji, da pola plaće šalje kući, a kad dobije dva kubična metra drva i to pošalje. Tim novcem njegovi su gradili kuću, jer su živjeli u kući od blata i slame, na zemljanom podu. Mami sam rekla da ću ga imati cijeli život. Pitala me: „Što on ima”, a ja odgovorila: „On je tako ponosan na svoju sirotinju. On je baš za mene”. Bio je vrlo skroman moj Panić. Znao je reći da kad bude imao pravo oženiti se, da će njegovi već izgraditi kuću. Tako sam kasnije, bježeći od žarišta rata, došla u kuću njegove obitelji.

Bela

Bela Kelemen zračio je autoritetom koji je teško bilo zaobići. Za svoje je kćeri bio strah i trepet, no njegova reakcija na spoznaju o tome da mu najmlađa kći viđa jugoslavenskog časnika već pet godina - bit će iznenađujuće odmjerena. Dio zasluga za to Eva Nahir pripisuje rabinu Iliji Grünwaldu. Upravo je on Kelemenu ukazao na širu sliku događanja u kojima bi Evina veza mogla biti po nju spasonosna.

- Bila je 1940. godina i Čakovec je bio pun Židova izbjeglica iz Austrije. Otac je za našu

⁴ Današnja Međimurska trikotaža Čakovec u Ulici matice Hrvatske, s ulazom iz Ulice Vladimira Nazora

Putovnica Eve Kelemen iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije

vezu saznao u Kavani Royal koju je držala obitelj Legenstein. Jedne večeri ga je vlasnica izravno pitala: „Do kad će vaša žena i kćer šetati s onim mladim potporučnikom?“. Otac je došao kući i pitao majku je li to istina, a ona mu odgovori neka pita mene jer sam punoljetna. Naravno da sam ocu potvrdila kako sam u vezi s Panićem, a on je ostao preneražen. Rekao je: „Od sramote ću skočiti kroz prozor, udaš li se za Srbina“, na što sam mu odgovorila: „Ako zbog te sramote treba skakati, ja ću otvoriti prozor“. Potom je otišao rabinu Iliji Grünwaldu⁵ i rekao da ga želim osramotiti. Međutim, rabin Grünwald je bio mudriji i rekao mu je: „Gospodine Kelemen, u Austriju su ušli Nijemci. Mi svaku večer vidamo vašu ženu i kćer s tim dečkom, dolaze i do kantora Leopolda Katza. Možda će ona jedina ostati živa, ako s njim pođe. Pozovite tog momka kući, razgovarajte s njim jer svi smo u opasnosti“.

⁵ Eva Nahir poznavala je, dosta mladu, Evu Schwarz, kćer rabina i posljednjeg predsjednika Židovske općine u Čakovcu do holokausta Ljudevita Schwarzara, o kojoj su Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu i Židovska općina Čakovec izdali biografiju, autora Branimira Bunjca. Eva Schwarz je, već kao umirovljenica, Evi Nahir i njezinoj unuci Emily, pronašla povoljan smještaj u Budimpešti, dok su istraživale svoje obiteljsko stablo. Prvo su korijene istraživale u Čakovcu, potom Zagrebu, Srbiji i Crnoj Gori, mađarskoj Peći, Budimpešti.

Bela Kelemen je postupio mudro. Pozvao je potporučnika Radoslava Panića u svoj dom. Bila je nedjelja kada je Evi rekao neka biciklom ode do vojarne i pozove ga u goste. Pristanak na zaruke svoje kćeri, koji je toga dana izustio, rezultirat će mlađićevim premještajem u vojarnu Skopje i udaljavanjem od Eve.

- Rade je došao k nama, kleknuo, uzeo ruku mog oca i poljubio je. Jednako tako bi i pred svojim ocem učinio, a mom je bilo neugodno. Stajao je uz veliki kamin i rekao točno ovo: „Pred jednim starim Židovom, jedan oficir u uniformi kleči. Eva, kaži mu da ću mu dati sve što želi, samo neka ustane”. Tada je na snazi bio zakon da se oficiri ne smiju ženiti Židovkama, a u školi je vrijedilo pravilo da tek određeni broj Židova smije biti u razredu. Kad se pročulo da je stari Kelemen pristao na zaruke, Rade je premješten u najdalji garnizon. U Skopje. Samo da nas razdvoje.

II. Eva PANIĆ

Od guske neće postati svinja

Mladi je Panić odlučio braniti svoj odabir, ljubav i poštenje. Kako je pripadao konjici, postavši kasnije prvakom konjičkog sporta prve Jugoslavije, uputio se u Beograd zapovjedniku konjice. Obećanje koje je dao svojoj djevojci prije pet godina, želio je održati pod svaku cijenu, a ona je, pokazat će nadolazeći mjeseci, postojala.

- *Moj je Panić pitao zapovjednika žele li poštena čovjeka ili nepoštena oficira? Rekao mu je da je obećao oženiti se sa mnom, da navršava dvadeset šestu i da to kani i učiniti. Na to mu je ovaj odgovorio neka ode u Skopje i ako se uspije oženiti - da će on zažmiriti. Tog ljeta, bio je srpanj, mama i ja smo otišle u Skopje jer je Rade pisao da će mi vojni proto napisati krštenicu i krstiti me za pet tisuća dinara. Panićeva mjesečna plaća iznosila je tisuću dvjesto dinara, a protina tisuću. Tata je rekao neka idemo i dao nam novac, a kada smo stigli proto je rekao: „Napisat ću vam krštenicu. Ionako od guske neće postati svinja, od svinje neće postati guska. I vraga ću napisati ako treba, samo da se možete vjenčati”. Netko je morao biti kum pa nam je sugerirao da uzmemo fijaker i dovedemo nekog pijanog časnika. Simo Mirković bio je najpijaniji kojeg je Rade znao, njega smo doveli sa sobom i dobila sam krštenicu.*

Kruševica

Eva je potom otišla živjeti k Panićevima u Malu Kruševicu, seoce na brdskim obroncima Varvarinskog sreza, osamdesetak kilometara jugoistočno od Beograda. Prvi dolazak s majkom Emom nesumnjivo je bio obilježen kulturološkim šokom koji su obje doživjele. Obitelj njezina zaručnika živjela je u kući od blata, a kuća za koju je Radoslav svakog mjeseca slao polovicu svoje plaće bila je pred završetkom.

- *Krajnje siromaštvo i primitivizam. Nisu imali ni toalet. Moja je majka bila užasnuta uvjetima života, pogotovo činjenicom da ću tamo ostati živjeti. Ni ona, ni ja nešto takvo nikada nismo vidjele. Svi su bili nepismeni, osim mog supruga. Meni je bilo svejedno u kakvim ćemo uvjetima živjeti. Jedino što mi je bilo važno je da budem s Radom. U kući nisu imali štednjak, a prehranjivali su se krajnje skromno, uglavnom kukuruznim brašnom. Majku i mene su smjestili u novu kuću. Ostale smo dva dana i vratile se u Čakovec. Kada sam upoznala svoju svekrvu Tijanu, rekla sam ako ikada budem imala kći da će se zvati kao ona.*

U svibnju 2014. Eva Panić Nahir posjetila je dio obitelji u Kruševici i obišla kuću u kojoj je živjela kad se udala za Radoslava Panića

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages⁶: Zapravo, ime Tijana ima drugu povijest. Za prvog susreta, Eva i Rade su razmjenjivali pitanja i odgovore pa se među ostalim nametnulo i ono o braći, sestrama, roditeljima. Kad je Rade rekao da mu se majka zove Tijana, moja je majka rekla da ime Tijana prvi put čuje i ako bude imala kćer, da će se tako zvati.

Potpis vrijedan kao kuća

Krštenica koju je četiri mjeseca prije vjenčanja Eva ishodila u Hramu slave, malo izvan Skopja, bila je uvod u novi korak koji će mladi par morati načiniti u nakani da se vjenča. Valjalo je dobiti još jedan potpis. Ministrov.

Eva i Radoslav željeli su igrati na sigurno. Smatrali su kako bi najbolje bilo da zahtjev za vjenčanje bude dostavljen u hrpi dokumenata koji ministru dolaze na potpis. Za to su trebali partnera. I našli su ga u ministrovu ađutantu. Cijena njegove suradnje iznosila je 50 tisuća dinara.

- Trebalo je podmenuti Panićev zahtjev za vjenčanje na potpis. Ađutant je rekao da ostavimo kuvertu s pedeset tisuća dinara kod njegovih rodaka u jednoj ljekarni, a da će nam novac vratiti ukoliko od ministra ne uspije dobiti potpis. Moj je otac dao novac. To je bila vrijednost jedne kuće. Telefonom nam se javio ađutant i rekao da je zahtjev potpisan, ali da bi najbolje bilo da se vjenčamo, a da nitko ne vidi. Doslovno smo odjurili u ministarstvo i uplatili pet tisuća dinara kako bismo se sutradan vjenčali. Naravno, časnici su se morali vjenčati u crkvi i mi smo otišli u Crkvu Vaznesenja u Zemunu. Vjenčali smo se 29. studenog 1940., bilo je rano jutro. Nisam imala ništa posebno za obuču. Rade mi je za 12 dinara kupio vjenčić, pozvali smo dvojicu muškaraca da budu svjedoci i sve se odvijalo jako brzo. Nikoga nije bilo na jutarnjoj misi u crkvi, bili smo sami, ali jako sretni što smo se konačno uspjeli vjenčati.

Radoslav je već zatražio premještaj i dobio ga. U Zemunu je počeo raditi kao učitelj u Konjičkoj školi. Evini roditelji stigli su u Beograd čestitati mladom paru, a kako je zet odbio primiti miraz opremili su im stan, kupili namirnice, platili stanarinu.

⁶ Tijana po bivšem suprugu nosi prezime Wages.

- Imali smo kao u raju namješten stan. Otac je kupio sve potrebno pa je nama ostala cijela Radina plaća za početak. Bilo je to nekoliko mjeseci prije rata.

Bili su među prvim stanarima nove stambene zgrade kraj Željezničkog kolodvora u Zemunu, u Ulici Radića Petrovića 34. Zidovi su bili svježe oličeni, još uvijek vlažni u trenutku njihovog useljenja.

Iz Čakovca su se časnici Kraljevske vojske počeli seliti u Srbiju, što je Evin otac iskoristio za transport namještaja iz njezine djevojačke sobe u Kruševicu, k Panićevima.

- Otac je platio vagon i poslao moje stvari. One još i danas stoje

u Kruševici. To je lijepa bijela soba s ormarom, kaučom, garniturom, pisacim stolom koji je imao i zrcalo pa sam se mogla malo urediti.

Radoslav i Eva Panić 1941. godine

Što ako bude rat?

Eva Panić uspjela je prije izbijanja rata na području Kraljevine Jugoslavije još jednom doći u Čakovec. Obišla je svoje roditelje u veljači 1941. godine.

- Uspjela sam doći u Čakovec. Moje su sestre već bile udane. Sa Žužom sam imala dobar odnos, ali s Klarom baš i ne. Žuža se udala za Somla (Šomlo) u Budimpeštu, a Klara za prvog muža u Lendavu. On je bio veliki cionist i zamjerao mi je što sam imala dečka koji nije Židov. Sestre su imale svoj život i nisam ih srela za tog dolaska pred početak rata, ali kod roditelja sam ostala nekoliko dana. Pitala sam oca što ćemo bude li rat?

Odgovorio je: „Eva, ja sam učinio veliku žrtvu dopustivši da se udaš za nežidova. Vrati mi to. Komunisti ste, slobodni ste ljudi. Nemoj ostati kod kuće, idi se boriti. Evo ti moj revolver, posljednji metak neka je za tebe. Ubij se Eva, ali ne idi u ropstvo”. Dao mi je mali Browning, revolver koji ću uz sebe imati godinama. Tada, u veljači 1941., posljednji put sam vidjela majku i oca.

Sudbinu svojih roditelja Eva Panić Nahir saznala je od gospođe (imena joj se ne sjeća) kojoj je njezin otac Bela Kelemen u Čakovcu uzdržavao sina. Obavijestila ju je da su mađarski žandari odveli praktično sve Židove iz Čakovca i Međimurja u Veliku Kanjižu, a potom u Auschwitz. Bilo je to u noći s 28. na 29. travnja 1944. godine.

Zajedno s Prekmurjem, Baranjom i Vojvodinom, Međimurje je od 1941. bilo dijelom Mađarske, pod režimom regenta Miklosa Horthyja koji je savezništvo s Trećim Reichom zasnovao još 1938. godine. Zahvaljujući vlastitoj umješnosti pred Adolfom Hitlerom uspijevao je održavati „doziranu” autonomiju u upravljanju teritorijem koji mu je 1941. godine bio doslovno poklonjen. Upravo ga je ta autonomnost razlikovala od drugih Hitlerovih satelita, pa je do 1944. odbijao slati Židove u nacističke logore. Deportaciju međimurskih Židova u travnju 1944. zapovjedio je njemački SS.⁷

- Ugušili su moje roditelje u plinskoj komori jer su navršili 50 godina. To je bio kraj. Mama je uz sebe imala Ivicu, sina moje sestre. To sam joj jako zamjerila. Trebali su poslati dijete k meni kako sam i tražila, a mama je rekla da mi nemamo ni toalet i da ga neće slati. Ona je radije otišla u Auschwitz, nego u Kruševicu jer tamo nije bilo ni rupe za zahod.

⁷ „Dok je od ljeta 1941. po europskim zemljama pod Hitlerovom dominacijom već harao holokaust, oko 750.000 Židova u Mađarskoj i njoj pripojenim zemljama živjelo je u iluziji da će unatoč svim nevoljama ipak preživjeti rat. Tek kad je Hitler sasvim izgubio povjerenje u svog nepouzdanog saveznika Horthyja, njemačke su trupe 18. ožujka 1944. zaposjele Mađarsku. Nacistički SS preuzeo je striktnu kontrolu nad državnim institucijama, Adolf Eichmann je sa svojim ljudima došao u Budimpeštu i počele su deportacije u Auschwitz. Među prvima na udaru bila su područja pripojena Mađarskoj, pa tako i Čakovec”; iz feljtona „E vina priča: Mojih 96 godina - ljubav, sreća i stradanja” Slavka Goldsteina u Jutarnjem listu, lipanj 2014.

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: *Mamina sestra Klara je bila udana Stern, u Zagrebu. Muž joj je ubijen u Jasenovcu. Drugi put se udala nakon Drugog svjetskog rata 1948. godine u Lendavi za Lajosa Blaua. Druga sestra Žuža je emigrirala u Australiju 1960. godine. Otišla je svome sinu, a on je tamo pobjegao 1956. godine za vrijeme Mađarske bune.*

Čakovec, svibanj 2014.

Eva Panić Nahir: *Nikada u životu nisam otišla vidjeti Auschwitz. Mene to uopće ne zanima. Znaite zašto? Jer nisam smatrala da ljudi trebaju šutke i poniženi otići u logore, već sam bila uvjerena da se moraju ići boriti. Prezirala sam tu nemoć Židova. Trebali su se boriti. Pa nisu ljudi stoka koju se tjera! Trebali su se oduprijeti i ići kontra, u borbu.*

1941.

Kada su u noći 6. travnja 1941. počeli zračni napadi na Beograd, Eva Panić je boravila sama u stanu. Radoslav je prema ratnom rasporedu već bio u okolici Virovitice, u Špišić Bukovici.

- *Bila sam u stanu tijekom bombardiranja Beograda, ali sam morala otići. Pošla sam u zbjeg, zajedno sa ženom iz moje zgrade Verom Lapčević. S njom sam ostala u kontaktu sve do njezine smrti 2013. godine. Te noći, kad smo bježali, bio je visok snijeg, kretali smo se pješke, bilo je jako teško. Otišla sam muževljevim roditeljima u Kruševicu. Kad sam stigla k svojoj svekri Tijani, ona je sama bila kod kuće sa snahom. Radin brat Radosav i svekar bili su mobilizirani. U kući su imali samo pedeset kilograma kukruznog brašna za pripremiti kakvo jelo. Jako siromašno. Nevjerojatna sirotinja.*

Mjesec dana kasnije, potkraj svibnja 1941., objavljeni su popisi poginulih i zarobljenih vojnika. Ni na jednom nije bilo imena Evina supruga. Njoj je to bilo dovoljno da ga poče tražiti, a ideju je podijelila sa svekrom Milosavom. Pokušao ju je odgovoriti.

- *Ti si Židovka. Kamo ćeš bez papira?*

- Ako nabavim papire, hoćete li poći sa mnom?

- Naravno da hoću.

Zajedno su pješke krenuli u Varvarin na Moravi, 27 kilometara od Kruševice. Potražili su njemačkog oficira kod kojeg se Evino poznavanje njemačkog jezika pokazalo kao ključ koji otvara sva vrata.

- Otišla sam k njemačkom zapovjedniku, rekla mu da sam Mađarica i da trebam ausvajš jer se želim vratiti k svojim u Mađarsku. On je rekao: „Gospodo, ovdje je takva pustinja, nitko ne zna ni jednu riječ njemačkog. Dat' ću vam što trebate, samo sjednite pola sata i razgovarajte sa mnom”. Tako sam ostala s njim u razgovoru. Rekla sam da mi svekar ne dopušta da putujem sama u Mađarsku i da trebam i za njega dokumente. Izdao mi ih je bez pogovora. Bila sam jako sretna. Mogli smo nastaviti za Beograd.

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: Moji su roditelji zajedno uživali samo šest mjeseci, do trenutka kad je izbio rat 6. travnja 1941. Tad je Beograd bombardiran, otac je već bio mobiliziran, a susjed koji je bio Folksdojčer⁸ došao je mami na vrata s pištoljem u ruci i istjerao je na ulicu. Tako je moja majka pješke krenula u Kruševicu, nemajući pojma što je s ocem.

Moja Miko, došla si?!

Oboje u seljačkoj odjeći i opancima, Eva s očevim revolverom zataknutim u prsluk, hodali su iduća dva dana. Prespavali su na jednom imanju, u štali. Stigavši u Beograd morali su se zaustaviti pred srušenim mostom za Zemun. Na obali mađarski džip i oko njega nekoliko vojnika. Eva je na mađarskom povikala da nju i tasta treba prevesti na drugu stranu Save. Mađari su ih odvezli u Zemun.

- Naselje u kojem smo živjeli bilo je novo, naselile su ga mlade obitelji. Već sam izdaleka

⁸ Folksdojčerima (Volksdeutsche) se nazivao njemački puk koji je nakon Prvoga svjetskog rata živio u drugim europskim zemljama, zbog prekraranja granica i stvaranja novih država. Riječ je, dakle, o njemačkoj nacionalnoj manjini u državama koje su bile sljednice Austro-Ugarske pa tako i u Kraljevini Jugoslaviji.

vidjela da je sada sve puno njemačkih vojnika i prostitutki. Svekar se glasno pitao što mi uopće možemo učiniti? Kad su nas Mađari iskrkali, sjedili smo na otvorenom, a ja sam razmišljala odakle krenuti? Kad je pao mrak, otišla sam pod prozor susjede Vere i zazvala je: „Veručka, Veručka”. Znaite tko se oglasio? Moj muž. Ležao je podno prozora i rekao: „Moja Miko. Došla si”. Muž me zvao Miko, jer se tako zvao njegov omiljeni konj. Konj i ja, oboje Miko.

Panićev vod je u svibnju uhićen i odveden u Bjelovar, a on se uspio spasiti bijegom. Pritom mu je od pada s visine napukao želudac, ali nije odustao od nauma.

- Njegov vod su uhitile ustaše i sve ih zatvorile na drugi kat bjelovarske gimnazije. Moj muž je jedne noći skočio kroz prozor na dvorište i pobjegao. U gradu je naišao na radnju s natpisom Tivar odijela - Grinhud. Pokucao je na prozor stambenog dijela, otvorio mu je Grinhud. Rekao je: „Gospodine Grinhud ja sam židovski zet. Molim vas dajte mi jedno odijelo”. Pitao ga je tko mu je supruga, on je rekao moje djevojačko ime, a Grinhud potvrdio da zna moju sestru Klaru Kelemen jer je u Čakovcu služio rok. Obukao ga je u novo odijelo, stavio mu šešir i moj je muž krenuo put Beograda.

Hodao je noću, idućih deset dana, a danju se skrivao po slavonskim šumama. Bili su posljednji dani svibnja kad je stigao u svoje naselje.

- Zamislite, došli smo iste večeri u Zemun, na isto mjesto. Uzela sam svog muža pod ruku i pomogla mu da se pokrene. Držao se za želudac. Došla sam do svekra koji je čekao iza jedne zgrade i rekla: „Našla sam ti sina”. Odlučila sam da ćemo ići do našeg stana i ako nekoga tamo nađem - ubit ću ga.

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: Otac se vratio ranjen nakon kapitulacije i način na koji su se on i majka našli je nevjerojatan sam po sebi. Odmah potom otišli su u selo i ostali tamo idućih godinu dana. U najkraćim crtama rečeno, četnici su osudili moju majku na smrt. Tako zapravo počinje njihov rad u kontraobavještajnoj službi, tada počinje njihovo vrijeme u Beogradu.

Zlato i dijamanti iz pekmeza

Stan je bio prazan. Dvojica muškaraca su polako ušla, a Eva se odmah zaputila prema smočnici. U noći bijega iz Beograda, na policama je ostavila tegle pekmeza i u jednoj od njih majčin nakit - nadala se da je još uvijek tu.

- Sve je još bilo tamo, netaknuto. Taj mi je nakit majka ostavila, znala sam da će mi jednom dobro doći.

U šest kofera spakirala je sve što je u njih moglo stati. Nešto odjeće, pernate pokrivače koje i danas ima u Izraelu, srebrni pribor za jelo, malo hrane,... Idućeg jutra, u ranu zoru, kad su seljaci iz Srijema počeli dolaziti obrađivati obližnju zemlju, troje Panića pošlo je prema mostu.

- Jednom mađarskom vojniku sam pokazala pribor za jelo s dvanaest srebrnih žlica, vilica i noževa i rekla: „Imam ranjenika i kofere. Prevezi me do Zelenog vijenca u Beogradu”. Kimnuo je glavom i rekao: „Tovarite gospođo”. Na Vijencu sam ušla u prvu gostionicu i pitala tko će mi dati konja i čezu⁹ u zamjenu za dijamantni prsten. Nudili su mi dva konja, ali ja sam inzistirala na svojem. Za par minuta sam napravila razmjenu, utovarili smo kofere, popeli se i krenuli put sela. Kako smo se približavali, odlučili

Eva Panić se kao 20-godišnjakinja fotografirala ponosna na krzneni ovratnik kaputa napravljen od riđe lisice koju je u lovu ustrijelio njezin suprug Radoslav Panić

⁹ Kočija na dva kotača.

smo sačekati noć i ući u selo tako da se ne sazna da sam dovela muža ranjenog. Time bismo riskirali da ga odvedu u zarobljeništvo. Nitko osim najuže obitelji nije smio znati da je on kod kuće.

Prošavši kroz Kruševicu po mrklom mraku, Panićevi su se u potpunoj tišini vratili kući. Radoslav je odmah završio u krevetu i u idućim mjesecima majka Tijana će mu puknuće želuca liječiti travama i mastima. Nijednom nisu pozvali liječnika, jer im je i najmanji rizik od povećanja broja ljudi koji znaju da je Radoslav Panić kod kuće - bio neprihvatljiv.

- Selom su se počeli kretati, ili kroz njega prolaziti, svi koji su se bunili protiv Nijemaca. Partizani i pristaše. S vremenom sam počela s njima komunicirati i saznali su da je moj muž kod kuće. Tada je u Srbiji bila Vlada generala Milana Nedića, a njegove pristaše su nam došle u kuću i ponudile da Rade izvješćuje o tome gdje se na planini pored Kruševca vode borbe između partizana i nacista. Pozvali su ga da se zaposli u Srpskoj državnoj straži. Tako smo imali vezu s partizanima, a Rade je bio dio redovite žandarmerije, policije.

Čakovec - Dallas - Sha'ar HaAmakim, studeni 2014.

U prepisci koju sam razmjenjivala s Tijanom Wages, brojne su mi se impresije o razgovorima s Evom Panić Nahir dodatno kristalizirale. No, s jednom sam se pričom srela prvi put. Tijana mi je sugerirala da njezinu majku pitam, citiram: „... za detalje priče koja će Čakovčanima vjerojatno biti zanimljiva, a tiče se zapovjednika Zemuna iz vremena NDH čija je supruga Židovka živjela kod bake i djeda Kelemena”. Evin sam odgovor dobila elektronskom poštom.

Eva Panić Nahir s predsjednikom Židovske općine Čakovec Andrejem Palom, ispred njezine rodne kuće u kojoj je rođena 3. kolovoza 1918.

Eva Panić Nahir: Prije Drugoga svjetskog rata ovdje u Čakovcu, u 8. konjičkom puku, s mojim Radom služio je i potpukovnik Schaller. Živio je sa suprugom koja je bila Židovka, podrijetlom iz Virovitice. Moja obitelj ih je dobro poznavala. Kad je izbio rat, on je prešao u ustaše i u Zemunu bio zapovjednik mjesta, a od žene se „kao” razveo i ostavio ju na stanu kod mojih roditelja. On je punih godinu dana svakoga mjeseca dolazio u Čakovec da obiđe suprugu i tada bi mojim roditeljima donosio moje pismo. Po njegovom povratku iz Čakovca u Zemun, svekar i ja bismo iz Kruševice došli u Beograd da se nađemo s njime. Schaller je čamcem preko Save dolazio u civilu, a mjesto susreta je uvijek bilo ispred hotela Bristol u Karadorđevoj ulici. Tada bi mi on predao pismo i novac koji su mi poslali roditelji. Mislim da je njegova supruga završila s mojim roditeljima u logoru, a za Schallera znam da je nakon rata ubijen.

Obiteljska kuća Kelemenovih je kroz povijest mijenjala vlasnike i namjenu. Od 1980-ih je u prizemlju bila trgovina „Izvor” čakovečkog Trgocentra

Kontraobavještajci

- Četnici su tijekom 1942. godine bili sve aktivniji u našem kraju. Rekli su mom mužu da se mora razvesti od mene jer sam Židovka, a svi Židovi su uz Mošu Pijadu. Rade im je rekao da će me poslati k roditeljima u Mađarsku i razvesti se. No, poslao me u Užice koje je bilo oslobođeno, a on je otišao u Beograd. Veza mu je bio naš vjenčani kum Vljako Purić koji je kao potpukovnik bio zamjenik zapovjednika Beograda. Rade mu je rekao da želi s njim surađivati i ponudio se da uđe među četnike Draže Mihajlovića, koji su redom bili doušnici Nijemaca. Razradili su kako će funkcionirati dojavljivanje o tome što rade Dražinci i koji su ljudi ugroženi, a onda je Purić ubrzo uvidio da i meni može vjerovati. Nabavio nam je dokumente i u kratkom sam roku iz Užica došla u Beograd. Tamo nisu znali da sam Židovka, mogla sam se slobodno kretati.

Tako se bračni par Panić vratio u Beograd. Vlasti su ih smjestile u kuću starijeg muškarca koji je živio sam i bio simpatizer Draže Mihajlovića. Rekli su mu da su Eva i Radoslav Panić izbjeglice iz Hrvatske. Svake večeri deset minuta prije deset sati, ljudi za vezu sastajali su se s Panićima koji su im prenosili važne podatke i imena ljudi koji bi se našli na četničkim spiskovima za uhićenje. Te bi ljude već idućeg dana nastojati prebaciti u partizane, no dok se prelazak ne realizira - bjezgunci su kriomice spavali kod Panićevih.

- Mi smo obavještajcu davali imena Dražinih suradnika i imena ljudi koji su kod četnika bili označeni kao prijatelji partizana. Tako smo obavijestili nešto više od 1500 ljudi koji su trebali biti uhićeni, ali smo ih prije otpravili u partizane. Većina njih je prije samog bijega prespavala kod nas, dok smo mi nastojali živjeti naizgled uobičajenu svakodnevicu. Ja sam kuhala za supruga i stanodavca, obrađivala njegov vrt, dani su prolazili. Mužu sam bila desna ruka u obavještajnom poslu. Rade je službeno bio u Nedićevoj vojsci i špijun kod Dražinovaca, ali je dodatno radio i kod jednog proizvođača slatkiša i čokolade. Taj posao je našao po jednoj našoj čakovečkoj vezi, a ja sam slatkiše dosta vješto prodavala pa smo donekle preživljavali. Konstantno smo radili, prenosili poruke i pošiljke Puriću i obrnuto. Rade je saznavao mnogo četničkih i nedićevskih tajni, često je imao podatke o tome gdje će se provesti racija, tko će biti uhićen. Ponekad je bilo uistinu jako teško. Zapravo smo živjeli u konstantnoj opasnosti, a nismo se naročito bojali. Bili smo tako blesavi.

Radoslav Panić se u ratnim uvjetima nije po prvi put našao u ulozi posrednika. Sličnu mu je zadaću još u Čakovcu zadao Mirko Weiss. Eva o toj životnoj epizodi kaže:

- Mirko je mom Radi rekao da je čakovečki puk bio kazneni puk za Srbe koje su ionako smatrali komunistima. Od njega je tražio samo jednu stvar - da unutar vojarnje preda pisma onim vojnicima kojima su Mirkovi komunisti pisali. To mu je bila obveza unutar pokreta i on ju je ispunjavao.

U ratnom razdoblju mladom su Paniću vjerovali i po oslobođenju ga zaposlili u Ministarstvu unutarnjih poslova.

- Najžešće borbe za oslobođenje Beograda vodile su se od 13. do 20. listopada 1944. Narodno-oslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) i ruska Crvena armija borile su se s Nijemcima, a nama je tih dana zapovjedbno da cijelu našu Dražinsku arhivu prenesemo na određeno mjesto u Beogradu, na Ćuburu. Ja sam je prenijela pod fjučicama metaka. Po oslobođenju, Rade je počeo raditi u MUP-u. Imao je čin milicijskog kapetana, bio je i dalje čovjek od povjerenja. Čim je došla sloboda, željeli smo imati dijete. U lipnju 1945. rodila sam kćer. Nazvali smo je Tijana, po mojoj sverkvi. Ona danas živi u Americi, ima dvoje djece Emily i Jasona.

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: *Njihov kontraobavještajni rad počeo je još u Kruševici, kad se Rade vratio. Bili su u vezi s partizanima koji su pomogli mami da prvo pobjegne u slobodno Užice, a poslije u Beograd. Tražeći Evu, četnici su došli, prebili djeda Milosava i ostavili ga polumrtvog. Djed je svezao sina Dosu visoko na jedno drvo, jer se bojao da bi on probrbljao. Kad su četnici otišli, moja nana je djeda cijelog umotala u kožu tek zaklane ovce i tako ga počela liječiti. Nana je inače, iako nepismena, bila poznati nadriliječnik i babica.*

Kratko vrijeme sreće

Po završetku Drugoga svjetskog rata tročlana obitelj Panić ugodno je živjela u stanu koji su lijepo uredili. Tijana je rasla, a njezini su se roditelji lijepo nadopunjavali. Radoslav je bio zaposlen u Milicijskoj konjičkoj školi u Zemunu, kao za-

povjednik Sportske grupe u Narodnoj miliciji, a Eva je bila domaćica. Njihovi prvi susjedi i ujedno najbolji prijatelji u središtu Beograda, u Kosmajskoj 34, bili su Mira i Vlado Carin, liječnica i novinar, s dvije kćeri.

Uvijek puna energije Eva je kao domaćica pripremala obroke za obje obitelji i brinula o troje djece. Pratila je svog muža na natjecanjima i konjičkim trkama s preponama u zemlji i inozemstvu. Dvije godine zaredom osvojio je državno zlato u preponskom jahanju. Bilo je utrka na kojima bi se ozlijedio, a posljednja nesreća dogodila mu se u rujnu 1951. kada je slomio ključnu kost. Nosio je gips, zbog čega je početkom listopada morao ostati na bolovanju.

Upravo tih dana uhićen je vjenčani kum Panićevih.

- Mi tada nismo ni pretpostavili da je to bilo uhićenje po Informbirou, iako smo znali da je on u vrijeme rata bio u Rusiji. Bilo nam je jasno da je on rusofil. Za četiri dana uhićena je njegova žena i najbliži ljudi s kojima se družio.

U petak, 12. listopada 1951. godine Radoslav Panić je primio poziv generala Dru-
lovića da dođe u ministarstvo na sastanak.

- Rade se vratio s razgovora i rekao da je general od njega traži da organizira konjičku utрку. Pitala sam ga zar će takav, u gipsu, organizirati utrke? On je ostajao pri svom i rekao da će otići kupiti drva za zimu. Opet mi je bio čudan. Pitala sam ga je li poludio i zašto već sada kupujemo drva? Nije mi odgovorio, već se požalio da ga gips žulja i neka mu dam nešto što će mu smekšati žuljanje. Dala sam mu vatu, ali je rekao: „Ma, stavi ti meni zavoj”. Zašto vam to govorim? Na taj se zavoj u zatvoru objesio!

Moj muž je moja svetinja

Sutradan, u subotu, Radoslav se nakon doručka spremao izaći uz najavu Evi da će telefonom javiti stiže li na vrijeme na ručak, jer opet ide u ministarstvo na razgovor s generalom. Bit će to posljednji put da je Eva vidjela svoga muža.

Čekala ga je s ručkom i kada je shvatila da se predugo ne javlja, počela je telefonirati na mjesta za koja je mislila da bi na njima mogao biti. Uzalud. Otišla je u zapovjedništvo u Zemun i saznala da Radoslav nije ni stigao do generala. Vratila se kući i čekala.

- Prošla je subota, pa nedjelja, a u ponedjeljak sam se spremila i otišla tražiti muža na

Banjicu, u vojni kompleks u kojemu je i zatvor. Tijani je bilo šest godina, baš je krenula u školu. Rekla sam joj neka nakon nastave otiđe k Miri Carin. Nisam mogla znati kada ću se vratiti jer Banjica je daleko. Pitala sam Radinog pretpostavljenog gdje mi je muž, a on je rekao da su došli neki ljudi i tražili ga. Saznala sam da su ga bez objašnjenja odvela dva udbaša, a njegov pretpostavljeni mi je obećao da će učiniti sve da ga oslobode. Vratila sam se kući.

Sutradan ujutro, Eva i Tijana bile su kod Carinovih, kad se s vrata oglasilo zvonce. Na kućnom pragu Panićevih susjeda stajao je muškarac u crnom kožnom kaputu.

- *Pitao me jesam li ja drugarica Panić, a ja odgovorih da mi je sigurno došao pomoći da nadem muža. Međutim, izjavio mi je sućut.*

Tog trenutka, još uvijek pribrana, Eva je odgovorila kako joj ne treba izražavati sućut, jer Radoslav nije ni prvi ni posljednji koji je uhićen te da će sigurno biti pušten.

- *Pokušao je samoubojstvo, reče udbaš.*
- *Je li živ ili mrtav?*
- *Vidjet ćemo kad dođemo u Vojnu bolnicu.*
- *Past ću pod trolejbus!*
- *Dođite drugarice Panić, imam auto pred kućom. Odvest ću vas.*

Tijana je ostala kod Mire Carin, a Eva je pošla s čovjekom u crnom. Bilo je oko dva popodne.

- *Kad sam ušla u auto čovjek je procijedio: „Lezi kurvo, lezi da te nitko ne vidi.“ Bila sam konsterirana. Legla sam na zadnje sjedište i odvezli su me. Kad smo došli pred Vojnu bolnicu ušao je samo taj čovjek u kaputu, a ja sam ostala čekati u autu zajedno sa šoferom. Vratio se i rekao neka me voze u Upravu. Pobunila sam se irekla da me moraju odvesti kući jer me kćer čeka. Odvezli su me u Upravu UDBA-e¹⁰za Srbiju na Obilićevom vijencu. Bilo je to u blizini našeg stana. Zatvorili su me u malu ćeliju. Svako malo bi milicioner pogledao kroz otvor unutra i pitao me što je s Panićem? Svi su mi ubacivali cigarete, a ja sam stajala u ćeliji i pravila po dva koraka lijevo, desno. Nisam znala što se događa. Jesam li uhićena? Zašto? Ne znam je li mi je muž živ ili mrtav?! Poludjela sam. Došla je noć.*

¹⁰ Uprava državne bezbednosti (Uprava državne sigurnosti) osnovana 1946. godine. Zloglasna tajna policija s raširenom mrežom doušnika i provokatora

Eva je prenoćila u ćeliji od jednoga kvadratnog metra. Uglavnom je stajala ili sjedila, a u noći je legla dijagonalno na pod, jer drugačije nije mogla pružiti tijelo. Ujutro je s policajcem pošla u Vojnu bolnicu.

- *Milicioner mi je rekao da se spremim, a nakon toga su me odvezli. Kad sam u Vojnoj bolnici ušla u jednu sobu, suočila sam se s dva časnika i vojnim liječnikom. Jedan mi se obratio: „Drugarice Panić, vaš muž se objesio na okvir od kreveta. Vezao si je zavoj oko vrata i toliko je cimao dok mu se nije prerezao grkljan. Izašla mu je krv na usta i oči. Dok je stražar stigao, on je već bio mrtav. Imate pravo pogledati ga ako želite. U mrtvačnici je”. Rekla sam: „Sačuvaj Bože, ne! Želim ga zadržati u uspomeni onakvog kakav je bio”. Objesio se 16. listopada 1951. To je najtužniji dan u mom životu.*

Ponudili su joj potom da potpiše izjavu prema kojoj se „odriče svog muža Radoslava Panića kao izdajnika i narodnog neprijatelja”.

- *Drugarice Panić, vaš muž je uhićen kao narodni neprijatelj, kao pristaša Staljina. Dajte izjavu da ga se odričete i to će sutra biti objavljeno u Borbi¹¹.*

- *Neću potpisati. Rade nije izdajica ni narodni neprijatelj. Ja da se odreknem svog muža?! Moj muž je moja svetinja!*

- *Onda ćete ostati u zatvoru.*

- *Onda ću ostati u zatvoru.*

- *Ležat ćete tri godine.*

- *Odležat ću tri godine.*

- *Kćer Tijana će vam ostati na ulici.*

- *Neće Tijana ostati na ulici. Ima obitelj i prijatelje.*

Eva Panić Nahir: „Kad sam saznala da sam izgubila muža, srušio mi se svijet”.

¹¹ List koji je bio političko glasilo u službi Komunističke partije Jugoslavije

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: Sjećam se tog prijepodneva kad su mi odveli majku, kao danas. Još sam molila Miomu, kako smo zvali Miru Carin, da ne pojedemo sve jer moramo ostaviti nešto mami, da ruča kad se vrati. Smijate se, ali sjećam se da smo jeli paprikaš i da je za svakoga bio jedan komad piletine, a ja sam se bojala da mami neće ostaviti „njezin komad”. Naravno, nije se vratila.

Čakovec, lipanj 2012.

Eva Panić Nahir: Kad sam saznala da sam izgubila muža, to je bila moja najveća nesreća. Imali smo jako dobar brak, pun ljubavi i tolerancije. Nisam ga se htjela odreći. Ne bih na to nikada pristala, ni u kojim uvjetima. Voljela sam ga više od ičega. Sada, prije povratka u Izrael, idem u Kruševicu oprostiti se s njim. Kad sam se vratila s Golog otoka, sa Svetog Grgura, tražila sam da ga ekshumiraju. Na vojnom groblju je bio pod brojem, bez imena. Svekar i svekrva su donijeli sanduk, platno i čilim jer je to bio uvjet da mi ga daju na prepoznavanje. Možete zamisliti? Nakon dvije i pol godine - samo kosti. Prepoznala sam njegovo zubalo i čeljust. Prepoznala sam ga odmah. Takvu čeljust ima naša kćer Tijana.

Čakovec, svibanj 2014.

Eva Panić Nahir: Teško je odgovoriti na pitanje zašto se Rade u pritvoru ubio. Promišljala sam o tome. Rade je bio takva osoba. Izvana snažan i tvrd, a iznutra osjetljiv. Nije mogao podnijeti da ga vlast za koju je uložio život, tako ponižava. Ja to sebi tako tumačim.

Nikada nisam bila špijun!

Potom su je vratili u samicu i iduća tri dana je nitko ništa nije pitao. Četvrtog su je dana odveli na saslušanje.

- Pitala sam istražitelje zašto se Rade ubio, ali potpuno su me ignorirali. Tražili su da govorim o suradnicima moga muža, o tome što je radio, s kim se družio? Uopće nisam

razumjela što žele od mene. Odgovarala sam da ne razumijem što pitaju. Nakon nekoliko dana takvih ispitivanja, rekli su da imaju vremena, a da ću se ja sigurno predomisлити i surađivati. Nakon desetak dana su me pozvali da potpišem izjavu u kojoj je pisalo da sam uhićena na osnovu špijunaže za SSSR. Odbila sam to potpisati i rekla: „Neću to potpisati pa da me ubijete. Nikada nisam bila špijun.”

I idućih je dana odbijala zahtjeve da potpiše tu kompromitirajuću izjavu. Istražitelji su se smjenjivali, svaki je primjenjivao svoju metodu pritiska, a jedan joj je čak rekao neka potpiše, a poslije neka se žali. Odbila je.

- Objesio se tvoj muž, možeš se i ti objesiti kurvo. Znaš, a nećeš govoriti.

- Ovo ćete vi skupo platiti.

Eva Panić je na nogama još uvijek nosila gojzerice u kojima su je doveli u pritvor. Kožne vezice s obuće pokušala je iskoristiti za ono posljednje.

- U samici sam se objesila za žnirance, na šarku vrata. Izvana su čuli moje krkljanje, ušli, odmotali mi vrat i polili me vodom. Vrat mi je bio zarezan i više me nisu ostavljali samu, smjestili su me u sobu s drugim ženama koje su me njegovale i hranile. Imala sam 38 kilograma.

Promijenili su joj istražitelja. Eva je ustvrdila da je znao razgovarati s njom.

- Rekao bi mi, primjerice, kako mi je vidio kćer u šetnji Kalemegdanom s dvije djevojčice ili nešto drugo vezano uz nju. Uvijek mi je napominjao da s njim mogu razgovarati o ljudima koji su dolazili k nama i kako mogu biti uvjerena da im se ništa neće dogoditi. Rekla sam mu da su k nama dolazili prijatelji i da se kod nas ništa nije događalo. Onda je, najednom, svaka istraga prestala. Već je bilo punih šest mjeseci otkako sam zatvorena na Obilićevom vijencu. S prozora ćelije gledala sam kako nam prazne stan, iznose stvari. Prijatelji i susjedi su sklonili nešto moje odjeće, a za to sam kasnije saznala od njih samih.

Kako? Na krovu zgrade u kojoj su Panićevi živjeli povremeno su se sastajale Evine susjede Agica Sas i Milica Uzelac. Dolazile bi noću i stale na mjesto najprikladnije za „prisluškivanje” iz ćelije preko puta.

- Ćelija je gledala na cestu pa su moja šogorica Rosa i njezin muž Todor Todorovski svakog dana išli u šetnju. Kratko bismo komunicirali gestikulacijom ili u poluglasu.

Tako sam im dala do znanja da se Rade objesio. Isprva nisu razumjeli, ali sam im mašući rukama nekako već objasnila, shvatili su. Idućeg dana su mi u zatvor poslali crnu maramu. Od susjeda sam saznala da su mi sačuvali neke stvari i da je kći Tijana otišla u Lendavu, k mojoj sestri Klari. Susjede Agica, Milica i hausmajstorica Fanika bi došle na krov naše zgrade i razgovarale glasno. U jedno predvečerje je Milica rekla: „Jao, bolje bi bilo da prestane plakati. Tajika je kod Klare u Lendavi”. Tako sam saznala da mi je kći na sigurnom, no nisam brinula za sebe. Vjerovala sam da ću uskoro otići kući.

III.

Sveti Grgur - GOLI OTOK

14. travnja 1952.

Upravitelj zatvora u Upravi UDBA-e Božo Drobac sve vrijeme pritvora Eve Panić obraćao joj se hineći uvažavanje. Nije mogla pretpostaviti što je tome razlog, no s vremenom je shvatila. Nakon pola godine boravka u pritvoru, došao je dan za premještanje na mjesto koje će joj duboko obilježiti osobnost.

- Božo Drobac je bio jako fin čovjek. Kad god mi je došao paket, rekao bi: „Pojedi nešto Panička, imaš samo 38 kila”. Nisam znala zašto je tako fin sa mnom, ali sam kasnije saznala. Kad je već bilo punih šest mjeseci otkako sam zatvorena, pozvana sam u zbornu sobu. Rekli su mi da ostavim sve državne stvari i uzmem privatne, jer idem kući. Neke žene već su bile u velikoj sobi. Pitala sam kamo ćemo, a one su odgovorile da idemo na izdržavanje kazne. Kazne? Pa nisam dobila ni presudu, ništa. Bio je 14. travnja 1952. kad su stavili po nekoliko nas u automobile i odvezli nas. Beograd je bio rascvjetan, ljudi na ulicama vedri, u zraku se osjećalo dobro raspoloženje, a nas sedamnaest voze... ne znamo kud, ni zašto. Strašan osjećaj.

Eva Panić kaže da je u to vrijeme znala kako postoji otok na Jadranu, na kojem se robija. Ime mu nikada izrijekom nije čula, a onda ga je upoznala, neposredno.

- Zнала sam da postoji neki otok za koji su govorili da se ide na Havaje, no kad smo krenuli iz Beograda nisam znala da idemo upravo onamo. Odvezli su nas na Željeznički kolodvor na Topčideru. Tamo je stajao vlak s vagonima koji su imali mliječna stakla na prozorima. U vagonima su nas posjeli po dvije na jedno sjedalo i vezali. Mene su svezali s djevojkom Bosom, studenticom filozofije koja je bila partizanka od svoje četrnaeste godine. Tada su joj bile samo 22, a meni pune 33. Bosa me jednom prilikom u istražnom zatvoru uzela za ruku i rekla: „Ja sam Bosa Đurović, Crnogorka sam. ‘Ajde da se ne razdvajamo’. I nismo se razdvajale. Nju su strašno tukli jer ona doista jest’ bila staljinist, kao što su Crnogorci mahom i bili veliki rusofili. U istražnom zatvoru sam uvijek imala spremne krpe koje sam joj stavljala na otvorene rane nakon što bi je pretukli.

Vlak je vozio dugo, a njegove putnice, optužene bez optužnice i osuđene bez presude, cijelo su to vrijeme bile bez hrane. Potiho su nagađale o ruti kojom prolazi vlak. Nisu smjele razgovarati pa bi jedna drugoj ispod glasa uputile tek poneku riječ. Kad je pala noć, vlak se zaustavio i tada počinje režim.

Po izlasku iz vagona, žene su ugledale more koje se presijavalo na mjesecini. Betoniranu obalu i privezani brod spajala je daska preko koje su jedna za drugom počele ulaziti u utrobu plovila. Podno broskog pramca velikim je slovima bilo ispisano - *Punat*.

- Počela je dreka i guranje. Milicioneri su vikali: „Upadaj, upadaj bando, diži se bando!” Poludjele smo. Ja sam po prvi put u životu čula izraz bando. Nisam znala što to znači. Upadamo u neko dno, u truh broda, sve se počelo ljuljati i nastala je prava histerija. Počele smo se bojati da nas odvoze kako bi nas bacili u more, neke su žene povraćale, neke mokrile i imale veliku nuždu od šoka. U tom metežu i pomutnji govorile su svašta - od toga da će im odrezati njihovu lijepu kosu do toga da će im razbiti naočale.

Plovidba je trajala dok se izvana počela nazirati danja svjetlost. U trup broda pristizala je buka s otvorenog prostora. Osamnaest premorenih, isprepadanih žena osluškivalo je pjesmu, dernjavu, i uvrede.

- Približavali smo se mjestu na kojemu je vladala nevjerovatna dreka. Čule smo da se pjeva, ali i da se neugodno viče. Jasno su se čuli povici „ua bando”. Kad smo doplovili još bliže, čuli su se ženski glasovi koji pjevaju „bandu ćemo uništiti, više je neće biti”. Uхватила nas je panika. Imate dojam da dolazite među zvijeri.

Kad se *Punat* zaustavio i privezao, zatvorenice su pod prijetnjama počele brzo izlaziti. Nije se smjelo zastajkivati jer bi dobile batine. Na ogoljenom kopnu iščekivale su ih narogušene uniformirane žene, postavljene u dva reda. Evu su izvukli za kosu s broda i bacili je na tlo. Stigla je u Ženski logor na nenaseljenom otočiću Sveti Grgur, između Raba, Krka, Prvića i Golog otoka na *društveno koristan popravni rad* za koji, kao civilna osoba, nikada nije dobila presudu, ni bilo kakav drugi dokument.

- Žene koje su nas dočekale urlale su i tukle nas kad smo prolazile. Prolaziš, a svaka od njih te udari rukom ili nogom, pljune te. Nekim su ženama uspjele slomiti rebra, kralješke, vukle su ih po podu, gazile. Ja sam dobila puno udaraca po glavi. Kad sam se kasnije vidjela u odrazu vode u bačvi, punu čvoruga na glavi i licu, pomislila sam kako me ni rođena majka ne bi prepoznala. Ali, to nije bilo ništa u odnosu na druge žene kojima bi špalir slomio ruku, nogu, izbio oko. Prvi prizor nakon „dočeka” bila je zgrada pred nama i na njoj natpis: Titov put - naš je put.

Žene

Sve žene iz Evine grupe smjestili su u baraku zvanu Dom kulture. Ironično, pod je bio prekriven slamom i sve su morale leći jedna kraj druge. Nakon što su jedno vrijeme provele tako ležeći, pozvane su na šišanje.

- Bosa je legla odmah do mene, držale smo se zajedno i kad su nas povelili na šišanje. Šišale su nas drugarice aktivistkinje. To su bile žene koje su revidirane, bivše zatvorenice koje su se popravile i sada vole svoje rukovodstvo. Šišali su nas doslovno kao ovce, škarama za šišanje ovaca. Ostane ti čuperak, malo ti zadere kožu i tako. Meni maloj su dali opanke veličine 42 i suknju do poda, a Ružici Božičković visokoj 180 centimetara kratku suknju koja joj je pokrivala točno pola stražnjice. Na odjeći nije bilo ni jednog gumba, sve se otvaralo prilikom nošenja tako da bi se vidio dio tijela. Izgledale smo unakaženo.

Zatvorenice, njih tri tisuće, mahom su bile mlade žene. Eva ističe da je bila među starijima, no bilo je i žena u višoj dobi. Bez obzira na godine, sve su istom mjerom omalovažavane, psihički i fizički zlostavljane. Prvu večer provele su stojeći ispred barake - poput strašila za ptice, reći će Eva. Svaka je baraka imala svoju starješinu,

a ona zamjenicu. Te su žene također bile zatvornice. Revidirane. Na otoku nije bilo ni jednog muškarca. Kažnjenicama je rečeno da će sutra ranom zorom ići na radilište, a onda je „kolektiv” stao pred njih i počeo ih pljuvati.

- Vikale su na nas, urlale, pljuvale nas. Nevjerojatno. Starješina nas je prebrojala i dala izvješće milicionerki.

Navečer su dobile prvu porciju hrane otkako su napustile beogradski istražni zatvor. Jelo se kukuruzno brašno s malo šećera. I ubuduće će jesti uglavnom to, mrvu kruha, meso nikada.

Noći isprekidane urlicima

- Već prve noći počele su nas pojedinačno saslušavati. Prozovu te po imenu i odvedu iz barake. Mene nikada nisu digle po mraku, ali sam zato supatnice dočekivala s krpom i prekrivala im otvorene rane. Sve što bismo u baraci čule bilo je urlanje, svaki put. Vezali su žene na klupu i udarale ih batinama tražeći da odgovore s kim su se družile, s kim su imale vezu. Idućeg jutra smo pošle raditi.

Općenito je poznato da se na Golom otoku, pa tako i na otoku Sveti Grgur, na kojem su robijale žene, kamenje prenosilo s jedne strane na drugu, nosilo se na uzvisinu pa spuštalo natrag. Do potpune fizičke, mentalne i duševne iscrpljenosti radio se Sizifov posao. Što je kamen bio veći, to je veća bila mogućnost da će žena pod teretom pasti. Starješinama je to bila pobuda za dodatno batinanje.

- Nosiš kamen na brdo, ostaviš ga, uzmeš drugi i nosiš ga nizbrdo. Kamenje smo nosile na traljama, drvetu s dvije šipke. Jednom mi je tucanik ispao iz ruku pa su me za kaznu odnijele do stabla kruške i bodljikavom žicom tukle po nogama. Drugarice aktivistice su vikale: „Bando praviš se da ne možeš nositi, a znala si bandovati protiv druga Tita!” Nakon dva tjedna došlo je vrijeme za raskritikovanje. Cijeli antifeatar se po kamenju ispuni zajednicom i zarobljenicama pa na svaku zasebno krene vika: „Raskritikuj se bando! Kako si špijunirala, neprijateljvala, reci svoje veze i vezice, što si radila,...”. Nevjerojatno. Žene su svašta odgovarale, ali nikada ni jedno ime nije izrečeno. Bili su to odgovori primjerice: „Razgovarala sam neprijateljski s drugaricom na fakultetu” i slično. Ja nikada nisam odgovarala ništa. Zato su mi vikali: „Bojkot! Uaa bando, bojkot!”.

Bojkot

Što je bio bojkot? Tortura koju su zatvorenice prolazile zbog šutnje usljed ispitivanja i raskritikovanja.

- *Bojkot je nešto što ne možete ni zamisliti. To je mučenje do iznemoglosti, do gubitka zdravog razuma. Ponajprije, noću nisam smjela spavati. Kad je u 22 sata bilo povećanje, legla bih, a nakon pet minuta bi me starješina probudila. Stajala bih, a ona me ispiti-vala, primoravala da govorim o nečemu što uopće nije imalo veze sa stvarnošću, a kamo li s mojim ili životom mog muža. Primjerice: „Jednog dana ćeš progovoriti. Otkrij veze i vezice svoga muža, progovorićeš ti”. I tako unedogled.*

Eva Panić je često stajala zajedno s Desankom Diklić, pravnicom. Ni jedna nije imala što reći pa su nastavljale šutjeti. Nakon nošenja kamenja danju, nespavanja i stajanja noću, kroz nekoliko dana Eva više nije mogla stajati. Noge su joj otekle, otišla je k liječnici.

- *Rekla sam doktorici da ne mogu hodati, a ona mi je rekla: „Rastereti se pa ćemo te rasteretiti”. To je značilo „raskritikuj se pa ćemo ti olakšati”. Nek ispričam nešto što nije istina i s čim nemam veze?! Kad sam bila u „bojkotu”, nisam imala prava na razgovor ni s kim tijekom 12 sati rada. Jedino pravo je bilo da molim odlazak na toalet i to isključivo onoj osobi koja me tog trenutka čuva. Kao „bojkotovanu”, svatko me mogao pljunuti i tući, a u baraci nisam smjela spavati na ležaju već ispod kibble, tako da su mi žene pišale po ustima.*

Jedino što ju je držalo na životu bila je pomisao na kćer. Motiv nad svakim prenešenim kamenom, u svakom prehodanom koraku na Svetom Grguru - bio je Tijanin život. U sebi je poput mantre ponavljala da svaki kamen mora donijeti do vrha brda jer je tamo liječnik koji će pomoći njezinom bolesnom djetetu.

- *Ponavljala sam stalno u sebi, ako ne odnesem kamen, Tijana će umrijeti. Kad bih silazila, mislila sam da ću polomiti noge, a onda bih samoj sebi sugerirala: „Dolje je ljekarna. Ako ne doneseš cijeli kamen dolje, nećeš moći u nju”. Tijana je za mene bila jedini spas. U sebi sam vidjela samo nju i govorila sam samoj sebi: „Nemoj više pomišljati na samoubojstvo jer Tijana te čeka”. Od nespavanja su mi pet mjeseci oči curile kao slavinina. Kasnije ih nisam mogla sklopiti do kraja, a desnu ruku ni danas ne mogu savinuti u laktu. Ozlijedila sam se i desna ruka mi je pocrnila. Zavezali su mi je na leđa pa sam kamenje nosila u lijevoj.*

Tijana

Eva u logoraškim danima ništa nije znala o Tijani, osim da je u Lendavi kod sestre Klare. Jednoga se dana morala odazvati pozivu upravnice Ženskog logora Hilde Sedej, ne sluteći kako bi tema razgovora mogla biti upravo kći.

- Kad sam bila već tri mjeseca pod „bojkotom”, upravnica Hilda me pozvala u svoj ured. Rekla je da je moja kći pisala Aleksandru Rankoviću, a on je upravljao policijskim i sigurnosnim službama, i da je pitala gdje joj je majka. Hilda mi je prenijela Rankovićevu zapovijed da napišem pismo o sebi i dam znak života. Učinila sam to.

Ružica, spasiteljica

Pokazalo se da je Ruža Božičković za Evu Panić bila isto što i Jagoda Rotanić u djetinjstvu, zapravo još i više. Bila joj je prijateljica i čuvarica - važna gotovo poput samoga života. Nakon Svetog Grgura ostat će prijateljice zauvijek.

- Ružica je čula da imam kćer i da mi se muž ubio pa je željela biti od pomoći. Pošto bi meni kamen uvijek padao iz ruku, jer sam naprosto bila fizički preslaba, stalno su me tukli bodljikavom žicom. Ružica je bila velika žena, mlada, Dalmatinka. Uvijek bi stala iza mene, a stvar je u tome da s onom koja je iza tebe moraš zajedno nositi teret. Kad je prvi put stala meni iza leđa, pomislila sam da će pokazivati koliko je snažnija od mene. Osjećala sam se loše, zabrinuto, a nisam je smjela pitati zašto je stala baš iza mene. No, Ružica je tovarila na tralje tako da bi sva težina bila na njoj. Nisam je mogla pitati zašto to čini, ali kad smo dobile dopuštenje za razgovor, rekla je da je vidjela kako me tuku i pomislila: „Tu ženu ću ja spasiti”. Svaki dan bi dolazila do mene i pomagala mi. Ostala je moja prijateljica zauvijek, isto kao i Bosa. Ružicin sin Mladen mi i danas piše, u kontaktu smo. Bosin sin Vladimir također.

Mnogim je ženama ponestajalo snage. Nije to bilo ništa neobično jer radilo se na porno, a jelo simbolično. Za zatvorenice se pripremala hrana uglavnom na osnovi kukuruznog brašna i čaj. Nikada za obrok nisu dobile meso, a kruha je bilo toliko malo da ga nisu doživljavale kao hranu. Spavalo se u barakama koje su nekada bile silosi za žito. Mali prostor s krevetima na tri kata.

- Jedino smo u baraci mogle razgovarati. Ružica mi je rekla da u životu nije čula za

Kominform¹², nije ni znala što je to. Jednu 19-godišnju Ruskinju sam pitala zašto je na otoku, a ona je rekla da je bila na kupanju i da se u blizini našao neki čovjek iz ruske ambasade. Prišla su joj dva muškarca i uhitila je. Odveli su je u pritvor u kupaćem kostimu.

Žene su robijale na Svetom Grguru, muškarci na Golom otoku. Čuvarice su također bile isključivo žene, a jedini muškarci na Grguru - bili su stražari na čekama. Oni su čuvali pristup otoku. Ni jedan brod onuda nije smio proći.

Eva se zbližila i s Adelom Bohunickom, liječnicom, deklariranom rusofilkom. Podijelila je očaj sa svojom vršnjakinjom, kasnije također prijateljicom, Dejom Guberinom, kojoj je muž na otok poslao papire za razvod, a kod kuće se oženio drugom. Kaže da na Svetom Grguru, a ni tijekom istrage, nikada nije doživjela bilo kakvu gestu antisemitizma. S mnogim je ženama bila u prijateljskim odnosima bez obzira odakle su dolazile. S Dušom Jovanović bila je ležaj do ležaja pa ju je svaku večer prije spavanja gladila po kosi.

Na Svetom su Grguru u zasebnoj grupi bile i mlade polaznice tadašnje Visoke novinarsko-diplomatske škole iz Beograda.

- Duša je poslije govorila da je jedva čekala da legnem i malo je pogladim. Vidite kako nam je malo trebalo. Deja pak me upozнала sa svojom prijateljicom Verom, koja je bila iz grupe s novinarskog fakulteta. Vera je došla godinu dana nakon mene na otok i povremeno smo se družile, jedna drugoj olakšavale tugu. Ona je pokojna supruga Slavka Goldsteina. Znae, taj pakao na Svetom Grguru je u dobrim ljudima pobuđivao još više dobra, a oni loši postajali su još gori. Tamo su nas tukle i naše kolegice, zatvorenice, jer na taj su način dokazivale da mrze neprijatelja i da su se popravile. Užas. Takvo nešto je teško zamisliti.

Eva Panić na Svetom Grguru nikada nije vidjela niti jedno žensko truplo. Kaže da nije svjedočila ni jednoj vijesti o tome da bi neka od robijašica umrla. Ako je netko i umro, to je nesumnjivo bila tajna koja se nikada nije saznala.

- Policajke su nas redovito prebrojavale, a starješine - popravljene robijašice - su bivale uz nas, tukle nas, nadzirale, mrzile i govorile da smo nepopravljiva banda. Popravila si se onoliko koliko mrziš bandu koja se nije popravila. Bila sam očajna, ali nikada

¹² Informbiro; Informacijski biro komunističkih i radničkih partija

nisam mislila da ću tamo skončati. Znala sam da tome mora doći kraj. Nikada u životu nisam bila staljinistica, ni kominformovka. Nikada ih nisam voljela.

Večeras ću pljunuti Gordanu

Do svoje pozne dobi Eva se ne može osloboditi nekih slika sa Svetog Grgura. Proganjaju je scene i opsjedaju osjećaji nezamislivi svakom tko nije iskusio krajnju brutalnost čovjeka nad čovjekom. Gordanu Aćimović i Jovanku Rebraču pamtit će dok je živa.

- Neki put se noću uopće ne mogu osloboditi nekih slika. Bilo je iznimno vruće ljeto. Jovanka Rebrača je bila kažnjena time što je bila izložena. Stavili su ju u neku kutiju u kojoj je stajala svezana, a mi koje smo prolazile gledale smo ju. Sunce je bilo nesnosno, a ona je imala kronični proljev. Iz nje je stalno curilo, padala je u nesvijest pa bi ju polijevali vodom. Kad se sjetim Jovanke, sva se naježim.

U jednoj od teških faza pamti Gordanu Aćimović, koja je posljednjih mjeseci boravka na Svetom Grguru potpuno psihofizički i duševno obamrla. Sjedila bi, stalno gledajući u daljinu, potpuno se izoliravši od okoline. Nije se osvrnula ni na što, bila je prljava, iz usta su joj curile sline.

Istodobno, Margita Adler je bila zabrinuta zbog Evine pasivnosti koja ju je stalno uvlačila u novo produljenje bojkota. Jednog dana joj je, idući put radilišta, sugerirala da na trenutak proguta ono malo preostale ljudskosti i ponosa, i učini nešto za sebe. Trajat će samo sekundu.

- Eva, ti ćeš ovdje ostati dovijeka. Znaš da je pasivnost prvi korak neprijateljstvu i da će ti stalno produžavati kaznu. Znam da nikome ne možeš učiniti nažao, ali ovdje sjedi Gordana Aćimović, vidiš da nije sasvim normalna. Kad se budemo vraćale s posla, prodi kraj nje i pljuni je. Ona to neće ni osjetiti. Pokaži koliko mrziš neprijatelja i riješi se kazne.

- Vidjet ću.

Kad se popravljaš, moraš pokazati da si raščistio s neprijateljem. Ali, za Evu Panić važnije je bilo - raščistiti sa sobom.

- Svaki dan sam nosila to kamenje i mislila: „Večeras ću pljunuti Gordanu Aćimović.

Večeras ću pljunuti Gordanu Aćimović” i dode večer, a ja to ne učinim. Srela sam kasnije Gordanu u Beogradu. Rekla mi je: „Znam što ste govorile, ali nisam mogla reagirati. Baš ti hvala”. Ta dva doživljaja s Jovankom i Gordanom nikada neću zaboraviti. Žene su se međusobno izživljavale jedna na drugoj. Prolazile su tako grozne muke da su se pretvarale u životinje. Od početka do raspuštanja radilišta na Svetom Grguru bila je jedna Marković. Mjesec dana nakon dolaska kući, čula sam kasnije, otišla je na grob svoje majke i ubila se. Ona je bila među rijetkim starijim osobama tamo, bile su joj 72 godine. Bila je s nama i Rada Popović, sestra narodnog heroja Žarka Zrenjanina.

Zapisnik

Na Svetom se Grguru obilježavao i Međunarodni dan žena. Eva se prisjeća kako je to izgledalo.

- Bili bi postavljeni plakati na barakama, a mi smo morale pjevati. Sjećam se kao danas pjesme koja je išla: „I svakog dana bit’ ću sve bolja, korak bliža slobooodi. Prolazim putem jaaaa, samo onim kojim nas Tito predvodi”. Ili primjerice: „I mi ćemo uskoro u frontu žena biti. Mi ćemo našu zemlju graditi, graditi, graditi”.

S pjesmom su izlazile i na radilište. U popodnevnim satima morale su pjevati, a banda je stajala sa strane. Banda su bile sve one koje zajednica nije prihvatila, dakle žene koje nisu „revidirale svoj politički stav”.

Svaka je od njih pisala svoj zapisnik. Očekivalo se da svaka od njih ispiše cijeli svoj život na bijelom papiru, da spomene što više imena, grijehe, s kim je tko bio, tko je kome činio usluge, tko je otkucavao. Za bojkotom višestruko kažnjavanu Evu Panić, to je bila idealna prilika da malo sjedne i odmori.

- Dobiješ papir i olovku i pišeš od jutra do mraka na jednoj maloj stolici i kutiji. Tražilo se da napišeš sav svoj neprijateljski rad, sve svoje misli, što znaš i ne znaš, što si sanjao i nisi. Sve sam morala napisati: otkako sam posisala majčino mlijeko do danas, a onda će oni provjeriti što sam napisala i jesam li nešto zatajila ili slagala. Onda će odlučiti hoće li mi skinuti bojkot ili ću ići na još neki strašniji jer sam slagala Upravu.

Batinjanje i mučenje zatvorenica prestalo je kad je Hildu Sedej na mjestu upravnice naslijedila Tanja Vilotić. Iako je za Evu upravo Hilda bila strahota nad strahotama, mnoge su joj zatvorenice tvrdile da je prijašnja upraviteljica Marija Zelić bila neizmjereno brutalnija. Bila je od onih koje su se pred nadređenima hvalile svojom krvožednošću.

Ubrzo nakon imenovanja Tanje Vilotić, u obilazak Ženskog logora dolazi ministar unutarnjih poslova Slobodan Penezić Krcun. Kad je ušao u sobu u kojoj su zatvorenice pisale svoje zapisnike, prepoznao je Evu Panić i ostao zaprepašten.

- *Panićka, što vi tu radite?*

- *Druže ministre, vjerojatno vi bolje znate, jer ja još uvijek ne znam zašto sam ovdje.*

- *Sjedni, samo i piši dalje.*

Raspuštanje radilišta. Sloboda.

Krcunu Peneziću je bilo neugodno vidjeti Evu vidno potresenu susretom i razgovorom. Sjeća se da je njezin zapisnik otišao dalje te da je mjesec dana kasnije pozvana na razgovor k istražitelju Dušku Lazareviću. Bio je, kaže, vrlo ugodan prema njoj.

- *Panićka, dobili smo provjeru tvog zapisnika iz Beograda i prvim transportom ideš kući.*

- *Druže istražitelju, ja se nisam ni popravila, ni otpravila. Ja ne znam zašto sam ovamo došla, ne znam zašto ću ići kući. Nemam pojma.*

- *Slušaj, ja sam ti svoje rekao. Ako ne napraviš nikakvu grešku - vjeruj mi, ići ćeš prvim transportom kući.*

Suprug Tanje Vilotić također je bio istražitelj kojeg je Eva upoznala dva dana prije napuštanja Svetog Grgura. Uputio ju je što da čini kada izađe na slobodu.

- *Ne sjećam se Vilotićevog imena, ali rekao mi je: „Panićka, tvoj je slučaj jako tužan. Što da se radi? Gledaj da odgojiš svoju Tijanu, a ako te netko nešto bude pitao i tražio, ti dođi k nama. Ne moraš ni s kim surađivati i nikome odgovarati”. Nikakav papir od njega nisam dobila.*

Idućeg dana, 28. studenog 1953. žene su pozvane na miting i obaviještene da će biti puštene na slobodu. Prozivali su ih jednu po jednu i svakoj uručili tisuću dinara.

- Na mitingu nam je rečeno da nitko ništa ne smije pričati kada izade van, jer svatko se jednom mora vratiti. Rekli su nam da ćemo time pokazati kako smo zaslužile da nam UDBA pokaže svoje povjerenje i uvrsti među normalne građane, da nasdruštvo prihvati. Raspuštanje Ženskog logora zapravo je bilo uvjet Hruščova¹³ da se pomiri s Titom. Osim novca koji su nam dali u ruke, dobile smo svaka i jednu cedulju. Na njoj je pisalo da sam bila na društveno korisnom radu i da je to ujedno karta za prijevoz. Koliko je to ti-
suću dinara, pomislila sam? Nisam imala pojma. Dvije godine nisam bila vani.

Iste večeri te su žene, njih tri tisuće, bile potpuno slobodne. Cijelu su noć ne-
umorno pjevale, a ujutro pošle na brod u novim robijaškim odijelima. Nakon pola
godine bivanja u istražnom zatvoru i dvadeset mjeseci robijanja na Svetom Grguru
Eva Panić je bila slobodna. Kad su bivše zatvorenice s jednog pustog jadranskog
otočića uplovile u Rijeku, ukrcale su se na vlakove. Svaka u svom smjeru. Eva Panić
pošla je u Lendavu. Željela je vidjeti svoju kćer.

- Zadnji su dani studenog 1953., krenula sam u Lendavu k sestri. Kad sam stigla, bila
sam im veliko iznenađenje. Naravno, nitko mi se nije nadao. Tijana me prva ugledala
i rekla: „Jao, Eva je došla”. Bila sam u robijaškom odijelu, to joj je bio strašan šok. Ona
je morala u školu, a ja sam ostala sjediti sa sestrom. Namjeravala sam ostati u Lendavi.

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: Kad se majka vratila iz zatvora, pitala sam ju: „Zar ste vas dvoje
više voljeli nešto drugo od mene, da ste me tako ostavili?”

„Dobrodošlica” kod najbližih

Klara je glatko odbila sestru, rekavši da ju ne želi blizu svoje obitelji. Nije željela
razmotriti mogućnost njihovog suživota, već ju je uputila da priliku potraži u Za-
grebu. Osjećaju nelagode nesumnjivo je pridonijela Evina pojava u uniformi sa

¹³ Nikita Sergejevič Hruščov bio je ruski političar i predsjednik SSSR-a od rujna 1958. do listopada 1964. godine. Povijest ga pamti i kao generalnog tajnika Sovjetske komunističke stranke od 1953. do 1964. godine, ali i osobu koja je Josifa Visarionoviča Staljina proglasila odgovornim za masovna ubojstva i deportacije, njemačku invanziju u Drugom svjetskom ratu i za sovjetski raskid s bivšom Jugoslavijom.

Svetog Grgura i činjenica da su Klarinu obitelj više puta obilazili istražitelji kako bi malenu Tijanu Panić ispitali o njezinoj obitelji. Zanimalo ih je s kim su joj se roditelji družili, jesu li kod kuće slušali strane radio postaje, tko im je dolazio u kuću. Za Tijanu su ti dani bili traumatični. Oni u Beogradu, prije nego je stigla u Lendavu, još i gori.

Eva Panić u Zagrebu nije poznavala nikoga, stoga je odlučila sama poći za Beograd. Kćer je ostavila kod sestre u Lendavi i u prvoj prilici u kojoj će biti sigurna da joj može pružiti pravi dom i sigurnost, dovest će je k sebi. Kad je stigla u Beograd, telefonom se sa Željezničkog kolodvora javila majci svog pokojnog supruga u Kruševicu.

- *Snajka, ne možemo te primiti, ne možeš k nama.*
- *Imam tisuću dinara u džepu. Mogu još samo u Dunav.*
- *Nažalost, ne možemo te primiti. Situacija je jako komplicirana.*

Odmah potom nazvala je svoju prijateljicu i susjedu Miru Carin.

- *Miro, Eva je.*
- *Pa gdje si?*
- *Evo me na kolodvoru.*
- *Što nisi došla k meni?*
- *Ne usudim se.*
- *Samo dođi. Ti si moja prijateljica. Dođi, čekam te.*

Eva se kod obitelji Carin smjestila skromno. Odjeće nije imala, a ni pravi ležaj, jer stan nije bio dovoljno velik za još jedan krevet. Iduće dvije godine Eva će spavati na podu, kod jedinih prijatelja koji su se usudili primiti ju. Uz Carinove, i tvrtka Metal servis je bila naklonjena Golootočanima. Zapošljavali su bivše robijaše, a Evino znanje njemačkog i mađarskog jezika pokazalo se dobrom preporukom za posao.

- *U MUP-u su me pitali što znam pa sam rekla da dobro govorim jezike. Poslali su me u trogodišnju večernju školu za inokorespondente. Danju sam radila u Metal servisu, a onda od 16 do 22 sata išla u školu. Tako sam završila stručno usavršavanje visokih kadrova i posao u Metal servisu zamijenila novim u TEKIG investu. To je bila tvrtka koja se bavila uvozom i izvozom kože, gume i tekstila. Bilo mi je vrlo dobro, imala sam bolju plaću, dijelio se i višak, a novac mi je trebao da samostalno podignem kćer.*

Radnička knjižica Eve Panić iz 1953. godine

Uz pronalaženje posla i polazak večernje škole, Evin je imperativ bio i ekshumacija ostataka njezina muža Radoslava Panića.

Čakovec, svibanj 2014.

Eva Panić Nahir: *Tijana ima iste ruke kao moj muž, istu kožu, istu čeljust, ima rukopis kao njezin otac i nije druželjubiva. Rade je bio takav. U pet godina koliko je proveo u vojarni u Čakovcu on nije stekao prijatelja. Bio je jako nepovjerljiv, a takva je i Tijana. Sve je naslijedila upravo od njega. Zanimljivo.*

Tijanin povratak majci

Eva je nekom zgodom u Beogradu susrela posljednju upraviteljicu Ženskog logora na Svetom Grguru Tanju Vilotić. Razgovarale su s vremenskim odmakom, u novim životima.

- Rekla mi je da su nju poslali da raspusti radilište i napravi sve što je moguće kako bi žene normalno otišle s otoka. Sjećam se da nam je nekoliko puta rekla: „Nemojte pojesti ovu mast, mažite si lice. Kako ćete izgledati kad odete kući?“ Dopustila je da pravimo papirne uvijače za kosu i da se uređujemo. Govorila nam je da se pripremamo za slobodu, da moramo izgledati kao žene, a ne kao luđaci. UDBA ju je poslala jer je znala da je blaga osoba. Inače, ona tamo ne bi mogla upravljati.

Nakon dvije godine na slobodi, Eva je dobila stan. Mogla je to zahvaliti Židovskoj općini kojoj se obratila nakon upute Sonje Baruch, tajnice u Savezu komunista.

- Sonja mi je rekla da odem do Moše Pijade i zatražim pomoć. Učinila sam tako. Otišla sam u Židovsku općinu, u ured Moše Pijade, tamo su u čekaonici bile sve same Židovke čiji su muževi bili u raznim kvislinskih operacijama. Ispričala sam Moši što smo Rade i ja radili za vrijeme Drugoga svjetskog rata, sve je zapisao i rekao da dođem iduće srijede. Informirao se kod Krcuna Penezića o meni, a ovaj mu je potvrdio da je sve što sam rekla bilo točno i neka mi pomogne.

Moša Pijade je Evi Panić najavio mogućnost da dobije stan u zgradi koja je trenutno bila u rekonstrukciji. Ubrzo je i bilo tako. Uselila je u stan u Kosmajskoj ulici, opremila ga najnužnijim i dvogodišnje spavanje na podu kod Mire Carin zamijenila krevetom u vlastitom domu. Konačno je iz Lendave u Beograd mogla dovesti svoju kćer. Radila je u TEKIG Investu, pomagala Tijani u ispunjavanju školskih obveza, družila se s uskim krugom prijatelja i neumorno istraživala tko je njezinog muža optužio da je staljinist?

Tako je nad Tijaninim odrastanjem, uz majku koja se sama borila da im osigura najbolje što umije, stajala nadvijena mračna sjena prošlosti.

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: Kad sam se vratila u Beograd, k majci, poslala sam u Klasičnu gimnaziju. Bilo je neugodnih iskustava. Sjećam se da je Sergej jednom na ploči ispisao „Tijana Panić je dijete narodnog neprijatelja”.

Voljela sam ga više od života

I u današnjem vremenu Eva to potvrđuje ovim riječima:

- Rade Panić bio je moja najveća sreća. Nisam ga se htjela odreći. Da, voljela sam ga više od života. Sad kad sam nadomak 96. godine, vjerojatno sam po posljednji put u Čakovcu i idem u Malu Kruševicu na njegov grob, oprostiti se. Kad sam prije petnaestak godina s Tijanom i unukom Emily bila na Golom otoku, one su sve shvatile. To mi je neizmjereno važno.

Istinu o onome tko je potkazio njezina muža i stotinjak drugih, Eva je doznala ubrzo po povratku s robije. Bio je to pukovnik Kontraobavještajne službe Milenko Nikitović koji je radio i za Ruse. KOS-ovac od povjerenja igrao je o glavi stotini ljudi. Prijavljivao je sve koji su mu odbijali suradnju za rusku stranu pa tako i Radoslava Panića.

- Nikitović je osuđen na osamnaest godina zatvora. Od ministra Vojkana Lukića zatražila sam tada da mi u pisanom obliku potvrdi da je moj muž bio nevin i da mi izda dozvolu za ekshumaciju posmrtnih ostataka. Sve sam dobila. Tražila sam da Radu iskopaju s vojničkog groblja na kojem je bio pod brojem, bez imena. Uvjet da mi dopuste da ga preselim u grobnicu u Maloj Kruševici bio je da ga prepoznam. Možete misliti? Nakon dvije i pol godine - samo kosti. Prepoznala sam njegovo zubalo i čeljust. Prepoznala sam ga odmah. Takvu čeljust ima naša kći. Svekar i svekrva su donijeli sanduk, platno i ćilim. Odvezli smo ga u Kruševicu.

Eva Panić Nahir s kćeri Tijanom Wages 2000. godine na Golom otoku kad se snimao dokumentarni film o Evi

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: *Kada je 2000. godine sniman dokumentarni film o mojoj majci naslovljen „Eva”, prvi put sam ju pitala o njezinoj odluci iz vremena pritvora. Dakle, već kao odrasla osoba, pitala sam ju o tomu kako radije nije potpisala dokument protiv svog muža, umjesto da ostane kraj mene. To se može vidjeti i u filmu, bila sam izravno začuđena činjenicom da ju to nikada prije nisam pitala.*

Čakovec, lipanj 2012.

Eva Panić Nahir: *Mislim da su komunisti danas omraženi. Zapravo, omraženi su već desetljećima. Imaju pečat. Ali, za mene je komunizam kao ideja dobro rješenje. Uostalom, živim u socijalističkom kibucu koji su osnovali jugoslavenski iseljenici 1935. godine. Nepromijenjena sam.*

Tijanin odlazak od majke

Iste godine Tijana Panić donijela je odluku da će odseliti u Izrael. U njoj se lomila sva nesreća obiteljske tragedije i nespремnost da ostane živjeti pod istim nebom pod kojim je izgubila oca, a živjela s majkom koja je i na slobodi morala dokazivati da je slobode vrijedna.

- Kći mi je rekla: „Mama, vi ste bili komunisti. Tata je morao umrijeti, a ti si završila na Svetom Grguru. Ja u ovoj zemlji ne mogu ostati.” Rekla sam svom djetetu da je jedina opcija odlazak u Izrael, u kibuc koji je osnovala bivša Jugoslavija. U njemu sam imala brojne poznanike koji su iselili iz zemlje, a i ona je tamo provela ljeto nakon srednje škole. Odselila je 1964. godine u kibuc Sha'ar HaAmakim u koji sam i ja emigrirala dvije godine kasnije.

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: *Mislim da moj odlazak iz Jugoslavije nije bio dramatičan. Nakon mature, s osamnaest godina, otišla sam k maminim poznanicima u Izrael na ljetne praznike. Tamo su primali volontere na rad i odazvala sam se s velikim zanimanjem. Bilo mi je jako lijepo i kad sam se u rujnu vratila u Beograd, rekla sam majci da imam namjeru odseliti u Izrael. Točno je da sam željela iza sebe ostaviti tešku prošlost... iz svih navedenih razloga.*

Potvrda: Radoslav Panić umro je nevin

U vrijeme Evine borbe za istinu o njezinu mužu, u Beogradu je živjela i radila još jedna Čakovčanka, Veda Zagorac Pećar. Netko dobronamjeran dojavio je Evi kako bi upravo obraćanje Vedi moglo biti korisno za nju. Vrijedilo je pokušati.

- Ona je pisala memoare Josipa Broza Tita, bila je bliska s visokim krugovima i ja sam joj se doista obratila za pomoć. Bila je promućurna. Odlučila je u moje ime poslati telegram na Kongres saveza boraca. Napisala je: „Ja, Eva Panić pitam zašto se moj muž morao ubiti, kad nas oboje nikada nismo bili kominformovci”? Čula sam da su moj telegram na pola prestali čitati, a mene je Vojkan Lukić prilično ljut pozvao da se javim u Centralni komitet.

Eva Panić Nahir

Evi je bilo drago što ju sekretar CK-a Lukić poziva k sebi. Više od ičega željela se suočiti s bilo kim tko će početi odmotavati zapetljano klupko života i smrti.

- Što je to Panička?

- Veda je pristala poslati telegram kako bih vam mogla reći da muž i ja nikada nismo bili rusofili. Nismo bili ni kominformovci. Moj Rade se ubio u pritvoru odmah po uhićenju. Nevin čovjek. Što ste htjeli od nas? Poslali smo 1500 ljudi u partizane, spasili im živote. Stat ću nasred Terazija i vikati!

- Nećete vi nigdje ništa vikati jer idete u Izrael.

- Ne mogu ići. Sve ste mi uzeli, gola sam.

- Kupit ćemo vam sve što smo vam uzeli i idete. Za šest tjedana ste vani.

Činilo se tog trenutka manje važnim je li Eva Panić pred Vojkanom Lukićem bila uvjerljiva. Sve su okolnosti ionako ukazivale na to da je bračni par Panić, kao i mnoge druge osobe, bio kolateralna žrtva zamršenih ideoloških, obavještajnih namještaljki i intriga. Bez kriterija, bez pravih dokaza o upletenosti u igre velikih - bili su stjerani u kut.

- Vojkan Lukić napisao je uvjerenje u kojemu je stajalo da je moj muž Radoslav Panić umro nevin. Otišla sam do Moše Pijade koji mi je rekao: „Tolike ste ljude spasili, ti završila na robiji, tvoj Rade se ubio. Kad njemu nisu vjerovali, kome onda uopće vjeruju?“ Ja sam bila jedina osoba u Jugoslaviji, koliko mi je poznato, koja je obeštećena kao nevina logorašica Svetoga Grgura. Sve su mi kupili: televizor, pokrivače, namještaj. Doista su me poslali za Izrael, a ja sam s veseljem otišla.

Čakovec, lipanj 2012.

Eva Panić Nahir: Sudjelovala sam u Drugom svjetskom ratu jer nisam željela sjediti i čekati. Ne ljutim se ni zbog Svetog Grgura, kažu da zatvor poput Golog otoka nigdje nije postojao, međutim ja se jako radujem što se nisam uplašila i šćućurila, već sam bila borac.

IV. Eva PANIĆ NAHIR

Izrael

Eva Panić je u prvoj polovici 1966. dala otkaz u beogradskom TEKIG Investu i odselila u Izrael. U kibucu Sha'ar HaAmakim - između Haife i Nazareta, znala je što ju čeka jer tamo je zadnje dvije godine već živjela njezina kći.

- Kad sam prvi put išla u posjet kćeri, upoznati njezinog izabranika, bilo mi je jasno da se u kibucu vodi život kakav meni godi. Jednostavan, častan i solidaran. Tijanin mi se budući suprug, inače Izraelac, nije dopao. U svemu ga je vodio interes, rekla sam Tijani neka se ne udaje. Ali, znate kako to ide s mladima... Udala se, a ubrzo i razvela. Drugi suprug joj je bio Amerikanac, on mi se sviđao. S njim i djecom moja je kći emigrirala u Sjedinjene Američke Države. Danas živi u Dallasu, u državi Texas, a prije toga živjela je u Španjolskoj.

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: *Za mog prvog putovanja u Izrael, u istom kibucu, upoznala sam Gideona Vaismana. Nakon našeg tromjesečnog „romana” vratila sam se u Beograd i roman je nastavljen pismima do lipnja 1964. Te godine sam zauvijek otišla u Izrael. Pošto je u to vrijeme, za jugo pojmove, bilo nezamislivo da ljudi nevjenčano*

žive zajedno, ja sam mami objavila da se udajem. Došla je u kibuc upoznati mog izabranika, ali s njim nije našla zajednički jezik. Iduće tri godine provela sam u Jeruzalemu na studiju, a vikende sam provodila sa svojim „legal boyfriendom”. Gideon je studirao u Haifi na Technionu. S 24 godine već sam bila razvedena. Moj drugi muž Brian Wages je Amerikanac. Upoznali smo se u Jeruzalemu kad mi je bilo 28 godina. Završio je Air Force Academy, bio je vojni pilot, a Evi se jako dopao jer ju je podsjećao na Radu. Brian nije Židov. Upoznali smo se u travnju 1973. i ubrzo vjenčali, a već u rujnu iste godine bili smo u Washingtonu DC. Tamo je Brian iduće četiri godine radio u Pentagonu u Sektoru za Srednji istok (Middle East Desk). Naš sin Jason rođen je 1974., a Emily 16 mjeseci kasnije. Kad je mužu dodijeljen čin pukovnika (Colonel USA Air Force), premješten je u Španjolsku pa smo tako od 1977. do 1981. živjeli u Madridu. U tom razdoblju smo se i razveli i ja sam preselila u Dallas, Texas.

Te 1966. godine Eva je u Beogradu, Varaždinu, Zagrebu i općenito bivšoj Jugoslaviji ostavljala drage ljude, prijateljice i prijatelje s kojima će trajno ostati u kontaktu i koje će nadživjeti. Ostavljala je iza sebe obol dat u Drugome svjetskom ratu pa i onaj na otoku kamena i krvi Svetom Grguru. Udovica Eva Panić ostavljala je razotkrivenu i potvrđenu istinu o svom suprugu, a u Kruševici se od ljubavi svog života oprostila uz njegov grob. Pobrinala se da bude dostojanstveno pokopan čim se vratila s robije. Bilo je vrijeme za novi početak.

- Židovi koji su preživjeli rat i logore vratili su se u Čakovec, ali samo nakratko. Nitko nije ostao ondje, svi su otišli u Izrael. Kad sam i ja emigrirala, sve sam te ljude ponovno susretala. Mi Židovi iz Čakovca smo se uvijek držali zajedno. Sjećam se obitelji Schlesinger koja je u Preloškoj ulici u Čakovcu imala špediciju. Njihove su kćeri s muževima također doselile u Izrael. Jedna od njih udala se za Zoltija Hirzsona i s njegovom kćeri sam još danas u kontaktu. Pozvala sam je da sa mnom dođe u Čakovec na obilježavanje 70. obljetnice odvođenja međimurskih Židova u koncentracijske logore¹⁴, ali se nije odvažila poći.

¹⁴ Obljetnica je obilježena pod nazivom *Da se ne zaboravi - 70 godina sjećanja* u svibnju 2014. Organizaciju je vodila Židovska općina Čakovec. Gradonačelnik Čakovca Stjepan Kovač je na svečanosti u Centru za kulturu Evi Nahir Panić objavio i uručio status počasne građanke Čakovca, u skladu s Odlukom Gradskoga vijeća Grada Čakovca.

Koliko je život nepredvidiv, a židovska zajednica s ovih prostora povezana, Evi će potvrditi izraelski susret sa ženom s kojom je bila bliska u Beogradu.

- Gotovo svakodnevno sam se vidala s gospođom Berger. Ona i kći Edith preživjele su Auschwitz. Stanovale su blizu nas u Kosmajskoj ulici, u Židovskom domu. Moja se Tijana stalno družila s Edith pa je djevojčica kod nas često ostajala na ručku. Bergerice su odselile u Izrael prije nas i Edith se udala za liječnika iz Skopja. Gospođa Berger je bila rođakinja pokojne žene Moše Nahira koji je kasnije postao moj muž.

Za posljednjeg posjeta kćeri Tijani, prije nego je i sama doselila u Izrael, Evi Panić obratila se gospođa Berger i sugerirala joj da upozna Mošu Nahira jer bi mu mogla biti od pomoći u podizanju sina. Naime, gospodin Nahir bio je udovac pa se nekoliko osoba angažiralo da organizira njegovo upoznavanje s Evom. Dan prije povratka u Beograd, na vrata Tijanine kuće pokucao je Moše osobno. Došao je pozvati Evu u posjet kako bi se zvanično upoznali. Načelno je prihvatila poziv, ali se pomalo uzrujana odmah potom obratila gospođi Berger.

*- Što da radim? U životu nisam bila sama kod muškarca u kući.
- Samo idite. Moše je ugodan i ugladen. Sve će biti u redu.*

Moše i Amos

- Došla sam kod Moše, pristavio je džezvicu za kavu. Tek što smo započeli razgovor, a on je već morao ići. Rekao je da uskoro mora otići na sastanak. Bio je računovođa kibuca i nije mogao izbjeći obveze, a ja sam već sutradan morala natrag za Beograd. Objasnila sam da više neće biti prilike za naš susret, na što je on smireno odgovorio da napišem svoju biografiju i dostavim mu je - prepričava Eva svoj prvi susret nasamo s čovjekom koji će joj kasnije postati mužem.

Po povratku u Beograd sjela je za pisaći stroj i napisala životopis. Uskoro je primila Mošin, ispisan na njemačkom jeziku. „Primio sam vašu biografiju. U jako sam teškoj situaciji jer moj sin nema majku. Vaša kći također nije u dobroj situaciji. Dodite što je prije moguće da pomognemo našoj djeci”, stajalo je u uvodu njegova pisma. Moše Nahir diplomirao je agronomiju u Nizozemskoj, a kao jedan od osnivača kibuca Sha'ar HaAmakim zblizio se s grupom jugoslavenskih i rumunjskih mladih

Prvi dolazak Eve Panić u posjet Moši Nahiru u njegovom stanu u izraelskom kibucu Sha'ar HaAmakim

Židova koji su ga naselili. U više je navrata bio izabran za direktora kibuca, a koncem 1960-tih izraelska ga je Vlada angažirala kao poljoprivrednog savjetnika i inspektora na području od Haife do Nazareta.

- Bio je travanj 1966., vrijeme prije blagdana Pesaha. Zauvijek sam odselila u Izrael. Isprva sam stanovala u Haifi, u Školi za jezik koju sam polazila pola godine. Prvi put kad mi je Moše javio da će doći, sastali smo se u jednoj kavani. Naš je razgovor bio dosta opušten. U tim mi trenucima bilo važno da što prije uspostavim kontakt s njegovim sinom Amosom. Rekla sam mu da želim razgovarati s dječakom.

U prvoj prilici otišla je u kibuc, u posjet ocu i sinu Nahir. Željela je upoznati dječarca i prići mu otvorenog srca.

- Rekla sam Amosu: „Tvoj otac me želi dovesti k tebi. Doći ću samo ako me ti trebaš. Obećajem da ću učiniti najbolje što znam, ali morat ćeš mi malo pomoći. Pomozi mi.” Njemu je tada bilo 13 i pol godina. Danas se oboje rado prisjećamo našeg prvog susreta. Rekao mi je tada: „Dodi, pomoći ću ti”.

Moše Nahir imao je i starijeg sina, Asafa, koji je u to vrijeme već bio oženjen i s obitelji također živio u kibucu. Eva je svom budućem mužu rekla da ne želi useliti u kuću njegove obitelji, smatrajući da i Moše i ona trebaju potpuno novi početak. Od uprave kibuca zatražila je vlastiti stan.

- Željela sam na pravi način okrenuti novu stranicu, početi novi život s Mošom i Amosom u ambijentu koji će nam svima biti zajednički. Dobila sam stan i u njemu sam već punih 48 godina. Lijepu sponu sam uspostavila i s Asafom, koji nažalost boluje od Parkinsonove bolesti. Imamo jako dobar odnos. Oni s obitelji i danas živi u kibucu, a Amos je odmah po očevoj smrti odselio u Ramat Ishai i zaposlio se u kibucu Degania Bet poznatom po mliječnoj industriji, poljoprivredi, tvornici silikona, turizmu.

Tijanu je obradovao majčin dolazak u kibuc. S radošću je reagirala i na vijest da će živjeti s Mošom.

- Jako sam zadovoljna time što sam odabrala kibuc za nastavak svog života. Kćer je radi mene također bila zadovoljna. Bilo joj je drago što ćemo obje živjeti u Izraelu i što ću imati o kome brinuti. Nakon završetka studija kemije, Tijana je radila u bolnici u Hadassahi, a kad se udala odselila je s mužem u SAD tako da smo uskoro opet bile razdvojene.

Čakovec, svibanj 2014.

Eva Panić Nahir: *Tijaninog muža su poslali u Izrael da završi studij. Kad se vratio u Ameriku, oženjen, radio je kao potpukovnik zrakoplovstva u Washingtonu. Radi njegovog novog premještaja odselili su u Španjolsku, dobili diplomatske putovnice i ubrzo se razveli. On je rekao da mu je zapovjeđeno da se razvede jer smo moj Panić i ja bili komunisti. Ne znam je li to istina, ali ionako je svejedno. Tijana je sama podigla svoje dvoje djece; Emily i Jasona. U Španjolskoj je kod jednog umjetnika naučila izrađivati zlatni nakit i to je do današnjeg dana njezin posao. Izrađuje umjetnički filigranski nakit od 22-karatnog zlata. Živi u Dallasu, glavnom gradu američke savezne države Texas. Jako nekulturan grad, ali ljudi su bogati i uvelike kupuju njezin nakit. Uspješna je, ali mislim da je usamljena.*

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: *„Dallas jako nekulturan grad?” Moram se nasmijati. Onda je cijela Amerika, osim New Yorka i još nekoliko izuzetaka, „nekulturna”. Sve je relativno. Ovisno o tome s kojeg gledišta se promatra, zar ne? Usamljenost? I to je relativno. Zanimljivo je to što me majka vidi kao nedruželjubivu i nepovjerljivu osobu. Možda je riječ samo o tome da ne volim biti u središtu pozornosti.*

Ljudskost vida rane

Amos Nahir je nakon majčine smrti postao povučen, a prema okolini se odnosio s antagonizmom. To se osobito vidjelo u školi u kojoj se nerijetko tukao s vršnjacima.

- Moše i ja smo jako dobro funkcionirali. Bio mi je zahvalan na tome što sam s Amosom uspostavila dobar odnos. Uvijek sam bila vrlo pažljiva prema njemu. Primjerice, pred njim nikada nisam iskazivala veliku bliskost prema Moši jer kod djeteta nisam željela pobuđivati neželjene emocije. Nisam željela da bude ljubomorani. Ubrzo je stekao puno povjerenje, a u školi se prestao tući. Njegova mi je učiteljica rekla da sam učinila čudo, no čini se da je njemu trebalo samo malo topline i dobar prijatelj kojeg je u meni očito imao.

Eva i Moše Nahir

Zajednički život Eve i šest godina starijeg Moše i njihov odnos u cjelini nisu bili određeni samo željom da najbolje od sebe daju Amosu, te da Tijani i Asafu pruže potrebnu pomoć, već i činjenicom da je prošlost u oboma i dalje intenzivno živjela. Eva biranim riječima govori o životu s Mošom. Godila joj je pažnja s kojom joj je njezin muž pristupao, neskriveno je Evino divljenje spram činjenice da se njezina prošlost u novom domu i novoj životnoj sredini - iznimno cijenila. Moše je ubrzo izrazio želju da s Evom posjeti rodno selo i grob njezina pokojnog muža.

- Moše je bio veliki čovjek. Svojim je znanjem pomogao ekonomski razvoj obližnjeg Bosnat Tivona. Iako je imao dosta visoku plaću, cijelu ju je davao za kibuc u kojemu smo i dalje ostajali živjeti po pravilima koja su vrijedila za sve. Nikada nisam preboljela moga muža Radu. Moši sam rekla da ću mu biti dobra i odana prijateljica, ali da sam samo jednog čovjeka voljela. On je to duboko poštivao. Odlazio je kasnije sa mnom u Hrvatsku i Srbiju. Kad smo prvi put zajedno došli k Panićevima u Kruševicu, moja svekrva mu je rekla: „Dođi da te zagrlim umjesto sina, kad si tako dobar mojoj unuci i ovoj mučenici”.

Eva Panić Nahir

Moše Nahir i Eva Panić nikada se nisu formalno vjenčali. Razlozi tome nisu tajni. Naprotiv.

- Nismo se Moše i ja uopće vjenčali. Kad je Moše otišao u Tivon k rabinu, ovaj ga je pitao odakle meni prezime Panić? Ja sam mu rekla: „Moše, ne idem ja k rabinu da me pita o mom imenu. Ne treba mene nitko pitati odakle meni moje prezime. Otiđi ti u Haifu i promijeni mi prezime”. U mojim dokumentima piše Eva Panić Nahir.

Ta zgoda nije nimalo poremetila Evino zadovoljstvo životom u kibucu. Kako je vrijeme odmicalo, bila je sve zadovoljnija svojim odabirom.

- Način života u kibucu odgovara mom habitusu, mojim životnim postavkama. Bila sam zadovoljna time što sam došla k svom drugom mužu i pomogla mu da podigne sina. Žena mu je godinama bila bolesna, iza njih je također bilo teško breme osobne tragedije. Gubitak drage osobe je velika tragedija. Moše i ja smo se dobro slagali, politički smo isto mislili. Bili smo članovi ljevičarske stranke MAPAM koja je zagovarala ideju egalitarizma u kibucima.

Moše je bio srčani bolesnik. Preminuo je 1997. godine u 84. godini života.

Jedna od posljednjih zajedničkih fotografija Eve i njezinog drugog supruga Moše Nahira, preminulog 1997. godine

Čakovec, svibanj 2014.

Eva Panić Nahir: Prije nego se iz Čakovca vratim u Izrael, idem u Beograd i Kruševicu. Obići ću obitelj, djecu nekih mojih prijatelja, Tijanine drugare iz škole, a zatim idem do moga Panića. Idem mu na grob, oprostiti se od njega po posljednji put. Uskoro ću napuniti 96 godina, ne vjerujem da ću ikada više doći na ovaj prostor.

Uz grobnicu obitelji Panić u Kruševici u svibnju 2014. Eva je taj dolazak okarakterizirala kao svoj posljednji oproštaj od Radoslava

Kibuc

Život u kibucu prije četiri, pet desetljeća i danas, nije isti. Kasnih 60-ih godina prošloga stoljeća, kad je Eva doselila u Sha'ar HaAmakim, uređenje je bilo nešto drugačije. No, ono najvažnije ostalo je nepromijenjeno - uvjeti života su za sve stanovnike potpuno jednaki.

- Kibuc je bio pravi u vrijeme kad sam doselila. Danas je ipak drugačije, ali i dalje se živi vrlo jednostavno. Nekada je sve bilo u naturi. Nismo imali skoro nikakve plaće, samo mali džeparac. Živjeli smo skromno i kulturno, kao pravi socijaldemokrati. Nismo pobožni, kod nas se ne posti za Jom kipur, nemamo nikakvih veza s rabinima. Danas su stvari utoliko drugačije što mnoge stvari plaćamo. Primam mirovinu moga muža, a on je svojedobno bio potpredsjednik kibuca. Inače se predsjednik bira svake tri godine, slobodnim izborom, a on stanuje i živi poput svakoga drugog člana zajednice. Kibucom, u bitnome, upravlja i tajnik, maskir. Svih šesto članova imaju ista prava i iste materijalne mogućnosti.

Stanovnici kibuca jedu uglavnom u javnoj kuhinji, no u mjesnoj trgovini mogu i sami kupiti hranu za privatnu kuhinju. Doduše, hranu mogu kupiti i za sebe i za kibučku kuhinju. Jest malo i ne opterećivati želudac, najvažniji je Evin moto kad se razgovara o hrani. Kako godine života odmiču, tako je sve uvjerenija zagovornica ove teze.

- S godinama, kalcij pobjegne iz kostiju pa vam noge više ne mogu nositi veliki trbuh i stražnjicu. Nekoliko mjeseci treba izdržati i jesti manje. Želudac se smanji pa s vremenom ni ne možete pojesti veću količinu hrane. To možda u početku nije lako izdržati, gladni ste, ali vjerujte da sustav funkcionira. S hranom treba biti umjeren i misliti korak unaprijed. U kibucu se inače dobro hranimo. Iako osobno rijetko jedem u javnoj kuhinji, mogu potvrditi da je hrana dobra. Inače sama pripremam obroke jer jako pazim da se ne udebljam. Svaki dan jedem tri vrste povrća i jedno pileće pohano krilce. Jedem malo i skromno jer želim ostati vitka. Već trideset godina imam 42 kilograma. To mi jamči vitalnost, tako se osjećam sigurnija u sebe. Za mene je to uvjet da budem samostalna, a samostalnost mi je jako važna.

Eva Panić Nahir je punih dvanaest godina bila dijetetičarka u javnoj kuhinji kibuca. Kreirala je jelovnike za kronične bolesnike, uvijek respektirajući upute svoje mentorice iz Tel Aviva - da valja jesti u malim količinama.

- Išla sam pola godine u jedan drugi kibuc učiti kuhati za dijabetičare, za osobe sa želučanim tegobama, svakakvim oboljenjima. Mentorica je bila iz jedne velike bolnice, a kako sam u početku loše govorila hebrejski, sve mi je tumačila na njemačkom jeziku.

Na spomen hrane, Eva se neizostavno prisjeća sira s vrhnjem kojemu se uvijek radovala kada bi dolazila u Hrvatsku.

- *Sir s vrhnjem je hrvatska stvar, to se drugdje ne jede. Jako ga volim. Kad god dođem u Čakovec, u goste obitelji Pal, koji su vrlo dragi ljudi, oni pripreme sir i vrhnje za mene. Tu su i kolači, ali ne jedem ih već deset godina. Ništa slatkog ni ne liznem, a svakog tjedna pečem kolače za moju obitelj.*

Eva Panić Nahir svakog mjeseca prima mirovinu i kibucu na dar predaje 9.800 šekela¹⁵. Ostatak novca od 7.900 šekela ima za sebe, ali njime svakog mjeseca pomaže i trima Asafovim kćerima sa po petsto šekela.

Kćeri Asafa Nahira (Mošina sina): Ajefer, Nadar, Nama, Idit i Segal

- *Svakog mjeseca dobivamo obračun o potrošnji. Dakle, specificira se koliko smo potrošili u trgovini, pojeli u restoranu, kolike su nam režije, sve osim najma stana. Meni ostane oko 3.500 šekela svakog mjeseca pa pomognem i obitelji. Oduvijek živim jako skromno i štedljivo, to je naprosto moj princip. Moja snaha kaže: „Što ćemo s njom kad je ona proleter”. Svakog petka navečer navratim do Amosa da mu se pokažem i potvrdim da sam živa i čitava. Imam dobru obitelj koju sam podigla i koja mi je jako privržena.*

¹⁵ Jedan američki dolar vrijedi 4,5 šekela.

Tijana je sa svima u odličnim odnosima. Mogu reći da sam u svemu uvijek imala pozitivan stav i da se to uvelike odrazilo na moju egzistenciju i živote meni dragih ljudi.

Nije Eva obzirna samo prema svojoj obitelji. Takva je i prema drugim stanovnicima kibuca, osobito starijima - iako su i oni najstariji mlađi od nje. Svakoga dana u 16 sati obilazi ljude koji žive sami. Pomogne im oko nečega ako je potrebno, malo porazgovara, ponekad popije bezkofeinsku kavu i nakon desetak minuta ode dalje.

- Moje vršnjakinje i prijateljice su mahom umrle. Ipak je meni devedeset šest godina na leđima. Imala sam prijateljice iz Hrvatske, ali nikoga iz Čakovca. U kibucu nije bilo ljudi iz moga grada. Ali znate, ja sam dobra s mladima, sa svima. Vodim baš lijep i dobar život u kibucu. Svaki dan u 16 sati idem u posjet ljudima koji su usamljeni ili bolesni, malo pomognem oko osnovnih stvari. Donesem im poštu i novine, oprano rublje, možda nešto iz trgovine, ako trebaju. Najviše od svega, njima treba razgovor. Sa svakim malo porazgovaram. Kad sam se spremala za put u Čakovec, pitali su me kako će izdržati bez mene jedanaest dana? Raduje me to što sam samostalna i što mogu barem nakratko nekome upotpuniti dan. Ne trebam nikakvu pomoć, osim što mi tjedno jedna Arapkinja pere prozore. Oprala bi ih sama, ali ne usudim se penjati na stolicu. Stara sam.

Ukupna briga o starijoj populaciji vodi se i u dva doma umirovljenika. U njega se smještaju i ljudi koji nisu bili stanovnici kibuca pa se time ostvaruju dodatni prihodi za zajednicu. Zdravstvenu brigu o stanovnicima vode liječnici i medicinske sestre u ambulanti i službi hitne medicinske pomoći.

Zbog angine pectoris od koje boluje, Eva uzima dosta lijekova. Pa ipak, na pitanje je li zdrava, odgovorit će da jest i da se dobro osjeća.

- Imam sprej za anginu pectoris na nekoliko mjesta u stanu, tako da mogu odmah reagirati ako imam napad. Osim toga, nije mi ništa.

Postoji jedno osobno zadovoljstvo kojeg se Eva nikada nije željela odreći - od dolaska u Izrael do danas. To su odlasci na koncerte klasične glazbe. Pretplatnica je u koncertnoj dvorani u Haifi u kojoj već četrdeset i pet godina sjedi na istom mjestu. U početku je pitanje odlaska na koncert bilo predmet rasprave s njezinim mužem.

- Kad sam počela živjeti s Mošom, rekla sam mu da bih išla na koncert, a on je rekao: „Kad ti dođe red”. To je značilo da kibuc za svoje članove redovito kupuje pet ulaznica za jedan koncert i kad se svi koji žele ići izredaju, ja ću ponovno moći otići na jedan koncert. To nije dolazilo u obzir! Rekla sam da ću si kupiti godišnju ulaznicu i ići, a on ako neće sa mnom, ne mora. Moše se protivio. Bojao se mog neposluha kad je o tome bila riječ, jer je on osobno bio vrlo discipliniran i poštivao sve regule života u kibucu. Otišao bi na koncert jednom u deset godina. Meni je glazba životna nasušna potreba. Kupila sam godišnju ulaznicu, odmah.

Haifa je od kibuca udaljena osamnaest kilometara pa Eva autobusom odlazi na koncerte. Obitelj joj je više puta govorila da je u njezinoj dobi daleko prikladnije i sigurnije voziti se taksijem.

- Svojima kažem da je autobus za ljude, a ne za stoku, tako da nema nikakvog problema. Oni na to samo komentiraju da sam bila i ostala proleter. Znaite, jako sam zadovoljna time što se nisam pokvarila.

Žena

Kad govori o načinu prehrane i tjelesnoj vitalnosti, Eva Panić Nahir ne ostavlja ni jedno pitanje otvorenim. Osobito kad govori o sebi kao ženi.

- Oduvijek sam mršava, ali kako sam stara ipak više pazim na kilograme. Zato sam i jako dobro obučena. Mnoge žene iz kibuca mi poklanjaju odjeću koju više ne mogu nositi jer su se udebljale. Ponekad mi samo ostave vrećicu s odjećom ispred ulaznih vrata.

Nokti su joj uvijek crveno lakirani, ruke njeguje s posebnom pažnjom jer drži da su one odraz elementarne urednosti, a iz kuće nikada ne izlazi nedotjerana. Eva Panić Nahir smatra da na ženi sve treba izgledati uredno, da higijena mora odosati osobom, a odjeća i obuća biti dobro očuvana kako bi se što dulje mogla nositi.

- Mislim da žena posebno mora njegovati ruke i imati uredne nokte. Moji su uvijek crveni. Naravno, nisam ih lakirala u vrijeme kad sam bila zadnja sirotinja. Uostalom, kad sam živjela na selu, radila sam svakakve poslove pa mi lakiranje nije ni padalo na pamet, u vrijeme rata također. Općenito govoreći, ne volim da me ljudi vide nedotjeranu.

Kad idem u javnost našminkam usne, iscrtam obrve i izlazim uredna. Ja sam žena. Na ženi uvijek sve mora biti dobro.

Razgovor o izgledu vraća Evu u dane mladosti. Prisjeća se kako je uvijek izgledala elegantno.

- U prvom redu, mi smo bili bogata obitelj i u našoj je trgovini uvijek bilo lijepih tkanina i odjeće. Sve iz inozemstva. Mama je svilu kupovala u Parizu. Za jedan bal mi je donijela bijeli taft s iscrtanim ružama. Na svakom balu sam imala novu elegantnu haljinu. Tada je Čakovec bio takav grad. U šetnju na korzo se nije izlazilo bez šešira, rukavica i čarapa. Vrlo otmjeno. Jako sam se voljela uređivati. Kasnije sam bila najveća sirotinja. Nije me to mučilo, mene nikada ništa nije mučilo jer sam imala svoga Radu. Dobro smo živjeli, jako smo se voljeli i govorili da je jedino važno da budemo zajedno.

Zadovoljstvo malim

Zanimanje za politiku kod Eve naoko nije osobito izraženo. Voli svakodnevne teme, razgovore u obiteljskom i prijateljskom krugu, iskreno je i toplo zainteresirana za ljude oko sebe. No, njezin karakter ne dopušta dvosmislenost kad je riječ o osobnom sustavu vrijednosti i o zemlji u kojoj živi.

- Ponosna sam na to što nikada ništa nisam činila protiv svoje savjesti. Uvijek sam bila slobodan čovjek. I u Izrael sam došla u lijevi kibuc upravo po savjesti. Živim skromno, ali dobro. Ljudima je potrebna ta spoznaja da se i u skromnosti može živjeti kvalitetno. Danas se jako radujem i tome što sam bila „žena u crnom” na prosvjedima da se okupirani palestinski teritorij vrati pravnim vlasnicima. Ne treba mi veliki Izrael, niti da zemlja bude bogata na tuđim leđima. U jako sam dobrim odnosima s arapskom manjinom. Nisu oni krivi ni za što. Uvijek kad se s putovanja vratim u Izrael, dočekaju me Arapin i Beduin da me odvezu do kibuca. Hrvatski ambasador mi je rekao da još nije vidio da staru Židovku grli jedan Beduin. Svjesna sam da kibuc baš i nije prikladan za aktualnu vladu jer se Izrael uzoholio otkako je velik i moćan. Ne treba mi veliki Izrael, to donosi samo loše vijesti. Ljudi pomahnitaju za teritorijem, za novcem. Biti okupator je jako ružna stvar, psihološki i fizički. Riječ je o tome da biramo loše predsjednike, Benjamin Netanyahu je za mene strašan izbor.

Čakovec, svibanj 2014.

Eva Panić Nahir: *Po savjesti sam se borila protiv fašizma i nikada nisam imala kompleks protjerivanja Židova u razdoblju Drugoga svjetskog rata. Imala sam svoju ideologiju. Mislila sam da su se svi Židovi trebali ići boriti, a ne dopustiti da ih se izbacuje iz vlastitih domova i kao stoku deportira u logore. Zna li tko je Slavko Goldstein¹⁶? Vidite, njegovoga oca ustaše su trenutno uhitile i poslale u Auschwitz, kada je njemu bilo četrnaest godina, a mlađemu bratu Danku osam. Lea, njihova majka, uzela ih je i otišla u partizane. Mlađega sina je prvo skrila, a poslije je postao kurir. Ona je bila bolničarka u sanitetu, a Slavko se po završetku rata vratio kao časnik. Tako se to radi. Treba se boriti.*

Tijana, Emily i Jason

Majčin i bakin ponos živi u Americi. Evina kći Tijana živi u Dallasu (Texas), unuka Emily u San Franciscu, a Jason u San Diegu (Kalifornija).

- *Dok je Moše bio živ, zajedno smo odlazili u Ameriku pomagati Tijani oko djece. Vodili smo ih u školu, kuhali, bili zajedno. Emily i Jason su bili jako vezani uz nas, a mi smo se radovali kad bi svakoga ljeta dolazili k nama, na praznike, u Izrael. Jason je završio Umjetničku akademiju, a Emily pravo i kineski jezik pa danas kao odvjetnica u San Franciscu uvelike radi za imigrante. Zastupa ih i priprema svu potrebnu dokumentaciju kako bi pomogla da dobiju državljanstvo i da se snađu u Americi. Jednom je Moši napisala pismo u kojemu je stajalo: „Thank you saba¹⁷ Moshe. You taught me to like other nations. A Palestinian girl is coming to USA, and I'm doing citizenship for her¹⁸”. Tijana me dođe posjetiti dvaput godišnje. Sve više liči na svog oca Radu i već mi dvadeset godina govori: „Mama, već si stara”.*

¹⁶ Slavko Goldstein je hrvatski političar i publicist rođen 1928. godine u Sarajevu. Njegov otac Ivo Goldstein bio je ugledni trgovac knjigama u Karlovcu. Odveden je i smaknut 1942. godine. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu studirao je književnost i filozofiju, no nije diplomirao. Radio je kao novinar, bio urednik *Vjesnika* i izdavačke kuće *Stvarnost*. Osnivač je izdavačkih kuća *Liber* i *Novi liber*, kao nakladnik je radio na preko četiri stotine naslova. Bio je predsjednik Židovske općine Zagreb i suosnivač političke stranke HSL 1989. godine. Režirao je pet dokumentarnih filmova, napisao scenarije filmove *Akcija stadion* i *Prometej s otoka Viševice*, uredio 150 knjiga. Za knjigu 1941. - *godina koja se vraća* je 2007. godine primio nagradu *Kiklop - za publicističko djelo godine*. Njegov brat Danko promijenio je ime u Daniel Ivin. Njegov sin Ivan je od 2012. hrvatski veleposlanik u Francuskoj. (izvor: Hrvatsko društvo književnika, Večernji list / Biografije)

¹⁷ Saba na hebrejskom znači djed.

¹⁸ Hvala ti djede Moše. Naučio si me da volim druge nacije. Pripremam dokumentaciju za državljanstvo jednoj Palestinki koja dolazi u SAD.

Prema unuci Emily gaji posebnu ljubav i razumijevanje

Evin unuk Jason Wages sa suprugom Olgom

Dallas, studeni 2014.

Tijana Wages: Jason sa suprugom Olgom živi u San Diegu, Kalifornija. Završio je Art Institute - Computer Animation, a bavi se računalima i glumom.

*Eva, Tijana i Emily u San Franciscu
2006. godine*

Evina unuka Emily Wages sa suprugom Rickom

Počasna građanka u Čakovcu po posljednji put(?)

Uz Dan grada Čakovca 29. svibnja dodjeljuju se javna priznanja kojima se u prvi plan stavlja građane i organizacije čiji je društveni angažman ostavio prepoznatljiv trag u zajednici. Gradsko vijeće Grada Čakovca Odlukom je o dodjeli javnih priznanja Grada Čakovca, na zasjedanju 15. svibnja 2014., po prvi put proglasilo je jednu počasnu građanku Čakovca. Ta čast pripala je upravo Evi Panić Nahir, a na prijedlog predsjednika Židovske općine Čakovec Andreja Pala.

Uz obilježavanje 70. obljetnice odvođenja čakovečkih, međimurskih Židova u koncentracijske logore 1944. godine, od 22. do 25. svibnja 2014. održan je program pod naslovom „70 godina sjećanja - ne zaboravimo zločine“. Njime je Židovska općina Čakovec podsjetila na židovsku zajednicu koja je živjela u Međimurju, osobito u Čakovcu, do Drugoga svjetskog rata, na njihovo raseljavanje i stradanja u logorima smrti.

Središnji program obljetnice 22. svibnja, održan u dvorani Centra za kulturu, iskorišten je i za, po svemu simboličan, ali i važan, svečani trenutak dodjele titule počasne

Gradonačelnik Čakovca Stjepan Kovač uručio je Evi Panić Nahir plaketu počasne građanke Čakovca 22. svibnja 2014. Bila je to prilika u kojoj je simbolično otvoren program obilježavanja odvođenja čakovečkih, međimurskih Židova u koncentracijske logore, pod nazivom „70 godina sjećanja - ne zaboravimo zločine”

građanke Evi Panić Nahir. Čakovečki gradonačelnik Stjepan Kovač obrazložio je odluku Gradskoga vijeća i uručio titulu iznimnoj ženi fascinantnog životnog puta. Istaknuo je kako je „Eva svojim životnim putom, preživljavanjem holokausta i Drugoga svjetskog rata, progone komunističke vlasti i robijanje na Svetom Grguru, status počasne građanke i više nego zavrijedila”.

Pod dojmom i ushićena Eva je pred punom dvoranom rekla:

- Jako sam sretna što sam došla u Čakovec. Ponosna sam na prijatelje koje ovdje imam i zahvaljujem Gradskom vijeću koje je donijelo odluku o dodjeli ove titule upravo meni. Počasćena sam. Nisam mislila da će mi ikad netko dodijeliti status počasne građanke. Rođena sam Čakovčanka, kuća mojih roditelja i dućan mog oca bio je tamo gdje je danas Zagrebačka banka. Drago mi je da u gradu vidim ulice koje nose imena mojih prijatelja i znanaca, braće Weiss, braće Graner, Neumannovu. Čakovec je znao da su oni komunisti, a ipak su im dali ulicu. Posebno mi je drago što postoji Ulica braće Weiss jer je Miki Weiss bio moj najbolji prijatelj.

U svibnju 2014. godine u Čakovcu - Eva s Marinom Payerl-Pal (lijevo), predsjednikom Židovske općine Čakovec Andrejem Palom (desno) i bračnim parom Themal iz Kiryat Tivona izraelskog grada pobratima Čakovca

Dirnuta i punog srca Eva Panić Nahir mogla je tih dana nastaviti svoj planirani put prema Beogradu i Maloj Kruševici u Republici Srbiji, gdje se kanila oprostiti od svih - živućih i preminulih. U Beogradu su je željno iščekivali školski prijatelji njezine kćerke, članovi obitelji i novinari koji su je željeli upoznati. Kruševica pak je posebna priča. Tamo je također nekoć bio njezin dom, tamo je i danas grobnica njezine najveće ljubavi Radoslava Panića.

U šetnji Čakovcem 2014. godine

Čakovec, svibanj 2014.

Eva Panić Nahir: *Kad se pripremam za dolazak ovamo svi uvijek pitaju kako ću putovati? Uvijek kažem da mi je to zadnje, da više neću ići. Govorim to već dugo vremena. No, mislim da je ovo uistinu moj posljednji dolazak u Čakovec, iako sam jako sretna što sam došla. Marina i Andrej Pal koji su mi domaćini imaju vrlo simpatičnu obitelj, s njima mi je uvijek ugodno. Na ovoj svečanosti 70. obljetnice me obradovao dolazak Juraja Bujanića i njegove supruge iz Crne Gore. Juraj je živio u kući malo niže od nekadašnje Kavane Royal¹⁹, majka mu je bila Židovka, rođena Zsor. Otac mu je bio liječnik. Sjećam se dobro njegovih roditelja. Pokraj Royała, tu gdje je današnji Dom sindikata, bila je kuća odvjetnika Volaka. Tik pokraj imao je mali park i iz njegove se kuće praktično išli u sam Perivoj.*

Preko puta je bila Kavana Scheier, znam da je i danas to zgrada Scheier, u kojoj je u prizemlju bila i kavana i čitaonica. Gore, na katu, bilo je kino, ali su se održavali i balovi, plesna škola, skupovi. U zgradi pokraj, u kojoj su danas socijalni slučajevi, bila je kuća Jančija Mozesa, a današnja ambulanta je bila kuća Elemerna Vajde. Imao je sinove Petra i Ivana kojeg smo zvali Hanzi. On je išao sa mnom u razred. Posljednji put smo se vidjeli u Švicarskoj prije petnaest godina, a susret nam je dogovorio Vlatko Velebit. U Ženevi me Hanzi dočekao na Željezničkom kolodvoru, ostali smo satima sjediti u obližnjoj kavani. Zamislite, dočekao me sa štapom u ruci, a mene komentirao: „Eva, pa ti trčiš kao vjeverica”. Vajda je u vrijeme rata izvezio u Švicarsku, tako je uspio spasiti obitelj.

Danas, kad o svemu ovome, o ljudima, događajima, o Čakovcu, pričam s ove crte vremena, drago mi je da sam sa svima uspijevala održavati kontakte. Što se moje kuće u središtu grada tiče, gornji kat je naša obitelj davno prodala nakon povrata imovine. Za poslovni prostor, pak, u kojemu je Zagrebačka banka drago mi je što se nazire pozitivno rješenje da barem mojoj kćeri podmiruju određeni najam. Ipak je to nekoć bio radni prostor, a time i dom, moje obitelji. Čakovcu sam zahvalna na titulu počasne građanke. Vratit ću se u Izrael jako ponosna.

¹⁹ Misli se na kuću u kojoj je danas Poslovni centar Millennium u Ulici Matice hrvatske.

Eva Panić Nahir bila je inicijatorica uspostavljanja prijateljskih odnosa dvaju gradova - kibucu susjednog Kiryat Tivona i Čakovca.

U trenutku zaključenja ovog biografskog teksta Eva Panić Nahir je u 97. godini života i živi u kibucu Sha'ar HaAmakim (Vrata dviju dolina) u Izraelu. Osim razgovora vođenih uživo, često smo komunicirale i elektronskom poštom. Njezini su odgovori uvijek pristizali u kratkom roku i koncizno. Uvijek bi završavali s: „Ja sam dobro”.

Autentična autorizacija Eve Panić Nahir

Draga Aleksandra,

pročitala sam cijeli tekst, hvala Vam na trudu, sve je u redu i jako sam zahvalna jer se osjeća prijateljstvo i pozitivan stav. Jako sam dirnuta ovakvim Vašim radom. Moj život nije bio jednostavan, ali sam sretna što nikada nisam popustila i što sam radije podnosila prigovore nego da sam izgubila hrabrost i da sam se odrekla mojega voljenog Panića.

Kada smo snimali film i bili na Golom otoku, tamo je bila moja Tijana i unuka Emily. Oprostila mi je što sam ju ostavila i sada imamo idealne odnose. To mi je jako važno, životno važno, hvala na trudu. Grlim vas.

Ja sam dobro.

Eva

Eva Panić Nahir rođena je 1918. godine u Čakovcu kao najmlađa od triju kćeri Eme i Bele Kelemena. Odrastala je u imućnoj židovskoj obitelji uz sestre Klaru i Žuži, priklonivši se cionističkom pokretu. Po raspuštanju čakovečke organizacije okreće se komunističkoj ideologiji zajedno s prijateljima, a pred punoljetnost upoznaje vojnog časnika, svoga budućeg muža Radoslava Panića.

Nakon pet godina poznanstva vjenčaju se, svim preprekama usprkos, i odlaze živjeti u Beograd. Bračnu sreću proživljavaju kratko prije početka Drugoga svjetskog rata. Radoslav je mobiliziran, a Eva u noći zračnog napada na Beograd biva istjerana iz stana pa pješke odlazi k Panićevima u Kruševicu.

Kasnije, nakon što je četnici stavljaju na popis nepoželjnih osoba, zajedno s mužem odlazi u Beograd gdje započinju svoje kontraobavještajno djelovanje. Na taj način spašavaju 1500 ljudi, šaljući ih u partizane. Ubrzo po završetku rata rodila im se kći Tijana.

U listopadu 1951. UDBA odvodi njezina muža u pritvor u kojemu Radoslav počinu suicid. Nekoliko dana kasnije uhićuju i Evu. Nakon pola godine pritvora, deportirana je na otok Sveti Grgur gdje je u Ženskom logoru prisiljena na težak rad, izložena mučenju i psihičkom zlostavljanju. Logor je zbog inozemnih pritisaka raspušten i Eva, zajedno s brojnim zatvorenicama, napušta otok u studenom 1953. godine. Na slobodi traga za istinom o svom pokojnom mužu u čemu i uspijeva te postaje jedinom osobom koju je bivša država obeštetila kao nedužnu robijašicu.

Kći Tijana joj 1964. godine emigrira u Izrael, a dvije godine kasnije i ona sama. Seli u kibuc Sha'ar HaAmakim - između Haife i Nazareta, gdje i danas živi. Udala se za uglednog agronoma Mošu Nahira, radila kao dijetetičarka u kibučkom staračkom domu, volontirala, bavila se humanitarnim radom i već 45 godina u publici sjedi na istom mjestu koncertne dvorane u Haifi. Moše je preminuo 1997. godine.

Eva Panić Nahir i danas je, u svojoj 97. godini, fascinantno vitalna, jednostavna, oplemenjena mudrošću stvaranom u dugom, turbulentnom životu koji je vrijedno upoznati. Još uvijek obilazi starije stanovnike kibuca, pomaže im oko svakodnevnih potreba, druži se s djecom svoga pokojnog muža, unucima, prijateljima. Njezina kći Tijana Wages živi u Dallasu (Teksas), unuka Emily u San Franciscu, a unuk Jason u San Diegu (Kalifornija).

Uz obilježavanje Dana Grada Čakovca 29. svibnja, 2014. godine, Evi Panić Nahir dodijeljena je titula počasne građanke Čakovca. Gradonačelnik Stjepan Kovač uručio joj je titulu 22. svibnja 2014. tijekom održavanja programa „70 godina sjećanja - ne zaboravimo zločine” u organizaciji Židovske općine Čakovec.

U siječnju 2014. godine Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu zajedno sa Židovskom općinom Čakovec tiskao je knjigu Branimira Bunjca *Iz pepela čakovečke sinagoge – Životopis Eve Schwarz*. U posljednjoj rečenici Pogovora napisao sam: *Nadam se da će netko strpljiv i seriozan poput autora ove knjige zabilježiti sjećanja živuće enciklopedije Eve Nahir*. Točno godinu dana kasnije imamo taj životopis i on se s prvom knjigom organski isprepliće. *Spiritus movens* i ove knjige čakovečka je židovska zajednica koja je u razdoblju između dva svjetska rata bila vrlo prosperitetna. Njezina tragična sudbina pogađa i protagoniste ove priče, ne samo tijekom holokausta, nego i nakon Drugoga svjetskog rata. Još jedan režim, ovaj put komunistički, pokazuje nad najslabijima svu svoju brutalnost. Nakon što su joj ubili muža, potpuno nedužnu Evu Panić šalju u zatvor koji se ni po čemu ne razlikuje od koncentracijskog logora. Izložena je nezamislivim tjelesnim i duševnim patnjama, razorene obitelji, opljačkana i ponižena. Sa svojom kćeri odlazi, nakon svega, u kibuc u Izrael. Njezini dolasci u Čakovec u devedesetim godinama života pokušaj su rekonstrukcije svega izgubljenog, spašavanje od trajnog zaborava onoga što je nasilno u dva navrata prekinuto, a to je životni kontinuitet, pravo na obitelj i rezultate svoga predanog rada. Ova knjiga još je jedan kamenčić u razbijenom mozaiku života čakovečke židovske zajednice koji će sačuvati makar trag sjećanja o svemu što je bilo i ostati među nama kao dignuti prst upozorenja na to kako se lako tone u blato zločina ako samo na trenutak zaboravimo imperativ osobne odgovornosti za sve što činimo.

Autorica ove knjige, Aleksandra Ličanin, novinarka je čiji tekstovi nisu njezine čitatelje ostavljali ravnodušnima. Kako je već ranije objavljivala razgovore s Evom Panić Nahir, Andrej Pal i ja (kao predstavnici nakladnika) brzo smo se složili oko toga da joj predložimo ovaj zahtjevni posao. Ona je prihvatila i nakon godine dana evo knjige. Pisana je publicističkim stilom, za razliku od prve, a mjestimice ima i beletrističkih bljeskova. Izmjena triju rukopisa (Evinog, Tijaninog i autoričinog) najbolji je segment cijeloga teksta. To ga čini uvjerljivijim, daje mu autentičnost svjedočenja, volumenizira ga. Šteta je što Tijana nije još radikalnije prisutna sa svojom slikom događaja, to bi onda bila prava epopeja, no i ovako je sve vrlo slojevito.

Nadam se da će suradnja između Ogranaka Matice hrvatske u Čakovcu i Židovske općine Čakovec ovom knjigom biti samo učvršćena i da ćemo ubuduće ići u još neka rasvjetljavanja bliže nam prošlosti, dokumentirajući i svjedočenjima rasvjetljujući ono što ne bi smjelo biti zaboravljeno. Možda je sazrelo vrijeme da i neki muškarac ispriča svoju priču o tim krvavim vremenima.

Trebali su se boriti

narativni idenitet Eve Panić Nahir između uvjerenja i žrtve

Kao prvo, priča nikada nije preslika stvarnosti. Tako barem kažu suvremena lingvistička i sociološka teorija baveći se fenomenom pripovijedanja kao temeljnim postupkom kojim svako ljudsko biće unosi logiku u proživljeni kaos. Razumjeti pripovijedanje znači dubinski razumjeti čovjeka i njegove motive. No, kažu, pripovijedanje nije preslika stvarnosti. Pa tako razlikuju događaje koji su se doista dogodili od načina na koji je te događaje osoba doživjela, to dvoje razlikuju od načina na koji ih se osoba sjeća, pa sve to skupa od načina na koji o njima pripovijeda. Svi smo, naravno, više ili manje sigurni da je ono što govorimo potpuna i prava istina, no znanost pokazuje da je doživljaj pouzdanosti i vjernosti sjećanja subjektivan. Vlastiti nas um vara, a ponekad i sami sudjelujemo u tome. Govoreći o svojim osobnim iskustvima, naglašavamo neke elemente priče, zaboravljamo ili prešućujemo neke druge, racionaliziramo ili izobličujemo sjećanja kako bismo ih uskladili s vlastitim moralnim vrijednostima, kako bismo se prikazali pravednima, možda žrtvama, možda junacima.

Kao drugo, kažu, priča nikada nije slobodna. Strukturiranje narativa uvijek ovisi o mogućnostima jezika, o repertoaru narativnih struktura zajednice, o dopuštenom i neiskazivom, o slušaču i njegovim pretpostavljenim očekivanjima. Kako kaže Žižek, mi se osjećamo slobodnima samo zato što nemamo jezičnih sredstava kojima bismo iskazali svoju neslobodu, a budući da većinom niti smo filozofi, niti smo pjesnici koji jezikom otvaraju nove prostore slobode, pričamo priče koje možda mogu biti neočekivane, možda iznenađujuće, nepredvidljive, ali su uvijek – predviđene. I iz tih smo tračnica u stanju iskočiti samo rijetko.

Treće, kažu, tek pripovijedanjem osoba stvara sebe, prikazuje se, konstruira se i tek u dijalogu, u srazu s Drugim, pripovijedanje ima smisla.

Nazovimo ovo što smo pročitali u knjizi pričom, zanemarimo na tren činjenicu da nije riječ o fikciji, da nam Eva Panić Nahir pripovijeda nevjerovatne događaje u kojima je ona i glavni akter. Što smo pročitali, što nam je učinila ova priča, što nas je pomaknulo, protreslo, prenerazilo?

Je li činjenica što nam je, lakoćom ljuštenja luka, Eva skinula nekoliko slojeva patine s Čakovca kakvog danas poznajemo, razotkrila nekoliko njegovih povijesnih slojeva, pa se pred nama diže kao nekakva panonska mini-Atlantida? Dala nam je da nešto što danas poznajemo isključivo kao banku na tren vidimo kao otmjeni stan u kojem je prije stotinu godina živio imućni trgovac sa svojom obitelji, vidimo ih kako za svečanom večerom komentiraju na njemačkom i mađarskom događaje s jučerašnjeg bala,

kako će ferije provesti na ladanju u Štrigovi, pred nama posredstvom Evine priče diše Čakovec u kojemu se u šetnju na korzo ne izlazi bez šešira i rukavica, dok se u današnjoj Gradskoj kavani, a tadašnjoj Kavani Royal okuplja gradska elita.

Plaši li nas začudna povijesnost Evine priče? Možemo li se osjećati slobodnima nakon što nam Eva približi ne tako davno vrijeme u kojemu se brakovi dogovaraju, u kojemu je brak iz ljubavi krajnji bunt, u kojem postoji zakon da se časnici ne smiju ženiti Židovkama, a za mladu je Židovku nedopustivo udati se za Srbina? Možemo li doista povjerovati da je prije samo pet desetljeća u ovoj zemlji postojao zatvor u kojemu se zatvorenice bile podvrgnute najgorim torturama i ponižavanju, a da često ni same nisu znale što su to zgriješile političkom aparatu Jugoslavije koju su same izgradile? Potrese li nas uvid da će za neko vrijeme i nama samima biti suđeno za nešto što nam se danas čini potpuno normalnim?

Sve navedeno, priča koja nas nagoni da se zaljuljamo u našem malom djeliću sadašnjosti, svakako čini potresno autobiografsko svjedočenje Eve Panić Nahir nezaboravnim.

No, ono što je doista potresno jest način kako Eva prikazuje stvaran svijet, kako smješta sebe u njega i prikazuje nam svoju ulogu te ulogu naroda kojemu pripada i kako odgovara pred slušateljicom, novinarkom Aleksandrom Ličanin, na pitanja „tko sam”, „kako sam preživjela”, „zašto sam učinila to što sam učinila”, „kako sam postala to što jesam”. Ona to čini bez samosažaljenja i veličanja same sebe, u tom pripovijedanju tek između redaka probija osobnost koja je za ljubav i ideal boljega svijeta bila spremna iznijeti krajnju žrtvu i – preživjela, u njezinu narativu patetike nema jer ona nije živjela kako je živjela da bi imala što pripovijedati.

Doista, ma kako znanost gledala na čovjeka kao na pripovijedajuću životinju, ništa nije potresnije od činjenice da je Evina priča istinita, da je njezina priča slobodna, da u nju želimo vjerovati jer nam je potrebna, jer nam daje nadu. I, kao treće, ova priča pokazuje da osoba prethodi pripovijedanju, ma kako se ona povlačila u pozadinu, ona je preduvjet za nj. U suprotnom, svaka je priča šuplja.

Dopustimo li si ipak apstrakciju da je Eva Panić Nahir na neki način konstruirala sebe u svojoj priči, nameće se pitanje na koje nam je stalo odgovoriti ovim kratkim osvrtom: koja su temeljna obilježja narativnoga identiteta Eve Panić Nahir?

Površnom analizom dolazi se do sljedećeg:

- odbija se prikazati žrtvom;
- židovstvo kao odrednica identiteta manje joj je važno od političkoga opredjeljenja i ideala;

- kritična je spram pasivnosti mnogih svojih sunarodnjaka u holokaustu;
- za osobno uvjerenje spremna je učiniti sve, svoju ulogu vidi u aktivnosti;
- iako postaje žrtvom totalitarnog sustava u čijoj je izgradnji sudjelovala, ne relativizira – u retrospekciji ne žali ni za čim, smatra se i dalje komunisticom.

Eva Panić Nahir svjesna je svojega židovskoga podrijetla, odrasla je u tradicionalnoj obitelji, međutim ona već u mladosti napušta cionistički ideal, što je išlo ruku pod ruku s njezinim prihvaćanjem komunizma. Iz njezina pripovijedanja razvidno je da su tim, u tom nesigurnom vremenu, hrabrim putem krenuli mnogi mladi u Evinoj situaciji. Ocu ne smije priznati, oca se boji, no majci priznaje sve ideale. Gledajući sam pripovjedni postupak, upada u oči da Eva ne elaborira, samo konstatira. Svoju ulogu bez dvojbe nalazi ne u konformizmu, nego u borbi.

Činjenica da ne zaobilazi konflikte, ako je riječ o stvarima do kojih joj je stalo, ne odnosi se samo na uvjerenja, nego i na ljubav. Časnik Radoslav Panić nije židovskoga podrijetla, no to ju ne sprječava u odluci da je on muškarac njezina života. Namjerno odabiremo riječ „odluke” jer njezina konstatacija s pukim osjećajem ima veze, ali smatramo da u njezinu pripovjednom toku odluku i osjećaj ne valja poistovjećivati.

U tom se kontekstu važnim u konstrukciji pokazuje i njezin radikalno kritičan stav spram cionistički usmjerenih sunarodnjaka koji su šutke postali žrtvama. Ona ih ne oplakuje i ne žali, ona ne nalazi opravdanja za njih, nego smatra da su ljudi imali izbora. O tome svjedoči ova izjava:

Nikada u životu nisam otišla vidjeti Auschwitz. Mene to uopće ne zanima. Znaite zašto? Jer nisam smatrala da ljudi trebaju šutke i poniženi otići u logore, već sam bila uvjerenja da se moraju ići boriti. Prezimala sam tu nemoć Židova. Trebali su se boriti. Pa nisu ljudi stoka koju se tjera! Trebali su se oduprijeti i ići kontra, u borbu.

Iz ove izjave proizlazi, a na drugim se mjestima u tekstu potvrđuje važna odrednica njezina narativnog identiteta. Eva ni u jednom elementu cijeloga narativa sebe ne prikazuje žrtvom.

Za svoja je uvjerenja spremna učiniti sve. Nakon što su je četnici osudili na smrt, ona se s ranjenim mužem probija kroz Srbiju, obiteljskim imetkom plaća preživljavanje. Naposljetku i ona i muž u Beogradu postaju doušnici, kontraobavještajci, pod rizikom da budu ubijeni dojavljaju partizanima što smjeraju četnici. Pripovijedajući o toj životnoj fazi, ona ne troši vrijeme na opravdavanje svojih postupaka. Učinili su što je trebalo učiniti da se preživi, razlozi su u prvom redu osobni, no smješta svoje djelovanje i u

kontekst borbe protiv fašizma. I u jednom i u drugom slučaju, nije bilo mjesta neodlučnosti.

Odlučila sam da ćemo ići do našeg stana i ako nekoga tamo nađem - ubit ću ga.

Poslije rata, Eva i Rade žive dobro. Eva tu okolnost prikazuje kao nešto što su zaslužili svojim izlaganjem riziku i mukotrpnim radom. No, ubrzo, režim pokazuje svoje drugo lice, Rade je pod istragom UDBA-e, presudio sam sebi. Objesio se za gazu kojom mu je Eva povila ruku. Eva u pripovijedanju ne daje dojam velikoga iznenađenja, pa se daje naslutiti da se takvo što događalo često. Narativ na ovome mjestu prelazi u propitivanje razloga zašto je to učinio. Da bi preživjela gubitak, ona mora pronaći objašnjenje. Pronalazi ga u muževom osjećaju za pravičnost u poremećenoj okolini. Nije mogao podnijeti da ga vlast za koju je založio život, tako ponižava.

Eva se ne odriče muža, kao što to od nje traži zloglasna Uprava državne bezbednosti, iako joj prijete zatvorom. Malodobna je kći kod obitelji, no, prema Evinoj pripovjednoj logici, to nije dovoljan razlog za odstupanje od uvjerenja. Tako i nju zadesi slična sudbina kao i muža, međutim, njezin pokušaj samoubojstva neuspješan je. Godine 1952. šalju je na otočić Sv. Grgur na izdržavanje kazne (bez presude!). Njezini opisi ponižavanja i besmisla kojima su bile podvrgnute mnoge zatvorenice pretvaraju se sami od sebe u svjedočenje o sustavu koji je nastao na pobjedi nad fašizmom da bi se pretvorio u nešto slično. Mnoge su zatvorenice, uključivši Evu, bivše partizanke koji nisu imale pojma zašto izdržavaju kaznu i kakve informacije trebaju razotkriti ispitivačima, fizički i psihički maltretirane, a razvijaju i interni sustav kažnjavanja - zatvorenice tuku i ponižavaju jedna drugu kako bi dokazale da su se „promijenile”, da su rehabilitirane jer sada „mrze neprijatelja” koji to zapravo nije bio.

Ovdje se razotkriva još jedan važan istaknut trenutak Evina narativnog identiteta. Eva izvještava o tome kako se, na izmaku snaga, u jednome trenu bavi mišlju treba li si olakšati nezasluženu patnju na otoku i „kazniti” potpuno slomljenu zatvorenicu Gordanu, te tako pokazati čuvarima da dovoljno mrzi neprijatelja. Iako bi se lako našlo opravdanje za takav postupak u datim okolnostima krajnje nanesene nepravde, za Evu to ipak ne dolazi u obzir. Iako se bodri:

Večeras ću pljunuti Gordanu.

...naposljetku, bez dodatne elaboracije, ona ne postupa kako su mnoge njezine suzavorenice postupile:

...i dođe večer, a ja to ne učinim.

Iako je socijalistički sustav koji je pomogla izgraditi naveo njezina muža na samoubojstvo, iako je ona ispaštala zbog njega, od svojih uvjerenja nije odstupila. Ne bavi se promišljanjem zasluga i funkcioniranja sustava koji je trebao biti utemeljen na pravičnosti i jednakosti, nego deklarira da više nije dužna išta ikome dokazivati.

I u svojoj se 96. godini života, u vrijeme pripovijedanja, smatra socijalisticom, živi u kibucu u koji je bila emigrirala u 60-im godinama. Život po socijaldemokratskim načelima čini i treću veliku autobiografsku cjelinu njezina narativa. Izvještaji fokusirani na taj dio biografije odišu smirenošću i mnogo jednostavnijim životnim izazovima te posvećenosi obitelji. No, uvjerenja i nepristajanje na konformizam ostali su. Eva se primjerice deklarira kao zagovornica vraćanja palestinskoga teritorija njegovim vlasnicima i ima prijatelje među Arapima i Palestincima.

Zaključno se može reći da konstrukcija narativnog identiteta Eve Panić Nahir prožima svojevrsna škrtnost u iskazivanju emocije, iako ne i njezina odsutnost. Sve je za Evu već proživljeno, sve je probavljeno, iako joj se slike još vraćaju u snovima i iako je ljubav prema njezinome prvom mužu ostala i jedina prava. Eva ne galami, ne jadikuje, ona izvještava o svojoj ulozi u svijetu, jasno i sigurno. Nitko ne može osporiti takvu priču.

Eva ne želi uvjeravati da možemo zaustaviti svijet kada krene u krivom smjeru. Ali ona sasvim jasno artikulira kako ne postoji svršen čin za pojedinca, nego uvijek postoji dvostruki izbor. Jedan od njih je rezignacija, bijeg i pasivnost. Ako ga svi odaberemo, ljudski je rod izgubio još jednu bitku. Eva je izabrala onaj drugi put. To je ono što njezinu biografiju čini biografijom izvanredne osobe.

Naposljetku, valja naglasiti da se narativni identitet ne uspostavlja monološki, nego dijaloški, u odnosu spram Drugog. Taj je Drugi u ovom slučaju bila Aleksandra Ličanin. Ona je, kao novinarka, imala širok izbor procedea. Suvremena publicistika ne zazire od dodavanja osobnog u prikaz fenomena. I to je legitimno, imperativ objektivnosti nedostižan je. Pa ipak, autorica ove knjige pušta da Eva bude glavni (i, uz svoju kćer jedini) akter u priči, ona oko koje se smisao kondenzira. Aleksandra Ličanin ne intervenira osobnim gledištem, svjesna da pred sobom ima tkanje velike gustoće. No, autorica se ni ne povlači potpuno. Ona je u ovome tekstu čitateljev upućeniji suradnik, upozorava na važne trenutke pripovijedanja, povremeno ga usmjerava i bistri, kada je potrebno. Rezultat je intervju koji će živjeti, tekst goleme snage koji navodi na promišljanje o sadašnjosti i budućnosti i koji upozorava da ne znamo dovoljno da bismo suvremene probleme rješavali neprestanim pozivanjem na one najgore trenutke u našoj povijesti.

Teško se oteti dojmu da ovakva publicistika ima sposobnost pružiti utjehu. Ne samo nekome izvanrednome poput Eve Panić Nahir, nego svima nama, svakom malom i nebitnom pojedincu koji ne može biti pokretačem povijesnih mijena, nego preživljava i umire kao njezin sudionik ili promatra, više ili manje okrznut. Utjehu, jer drži živom nadu da nas se može oteti zaboravu, ako budemo doista pravedni i hrabri kada je to potrebno. Možda će netko htjeti kopati za nama. Možda, ako postupimo kao ljudi, u pravome trenu, ako dignemo glas, možda možemo trajati zauvijek.

Kristian Novak

Aleksandra Ličanin
Dvije ljubavi i jedan rat Eve Panić Nahir

Nakladnik

mh

matica**hrvatska**

Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu

Sunakladnik

Židovska općina Čakovec

Za nakladnika

Ivan Pranjić

Za sunakladnika

Andrej Pal

Naklada

600 primjeraka

Tiskano u siječnju 2015.

Tisak

ZRINSKI d.d.

Čakovec, 2015.

